

ELS REFUGIS ANTIAERIS AL VALLÈS ORIENTAL

La gestió cultural dels espais de la Guerra Civil Espanyola

TREBALL FINAL DE CARRERA LLICENCIATURA D'HUMANITATS

Montserrat Xirau Pena

Tutora: Isona Admetlla - Universitat Oberta de Catalunya - Gener 2010

ELS REFUGIS ANTIAERIS AL VALLÈS ORIENTAL

La gestió cultural dels espais de la Guerra Civil Espanyola

TREBALL FINAL DE CARRERA LLICENCIATURA D'HUMANITATS

Montserrat Xirau Pena - Gener 2010

Tutora: Isona Admetlla - Universitat Oberta de Catalunya

AGRAÏMENTS

Un agraïment a tots aquells que m'han ajudat
i un agraïment molt especial a Cinta Cantarell, Enric Costa i Pepi Martínez
per la seva col·laboració i per transmetre tant d'entusiasme.

NOTA: Il·lustració de la portada:
Josep Solé ©. Publicat a la revista
GAR (Any 2006, núm. 19)

ÍNDEX

1. INTRODUCCIÓ.....	5
Presentació del projecte	5
El marc teòric: la gestió cultural de la guerra	7
L'estudi de casos: el Vallès Oriental	7
La metodologia emprada	7
2. LA GESTIÓ CULTURAL DE LA GUERRA.....	10
2.1 Memòria, història i patrimoni	10
2.2 Recuperació de la memòria de la Guerra Civil Espanyola	13
Lleis de <i>memòria</i> i patrimoni	14
2.3 La gestió cultural de la història i el tractament dels conflictes bèl·lics	17
La importància de museïtzar la guerra	17
La intervenció museològica en el patrimoni immoble de guerra	19
2.4 Estat del patrimoni de la Guerra Civil Espanyola i la seva museïtzació	21
2.5 Diversitat de propostes museològiques del patrimoni de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya	24
3. EL VALLÈS ORIENTAL, CASOS D'ESTUDI.....	27
3.1 La Guerra Civil al Vallès Oriental i el seu coneixement	27
3.2 El patrimoni de la Guerra Civil al Vallès Oriental i la seva gestió cultural	28
3.3 El refugi antiaeri de la plaça Maluquer i Salvador a Granollers.....	30
<i>Recordant els fets/ Fitxa de l'element patrimonial/</i>	
<i>1. Conèixer per conservar/ 2. Valorar/ 3. Comunicar/</i>	
<i>4. Gestionar/ 5. Avaluar i planificar</i>	
3.4 El refugi de l'estació a la Garriga.....	44
<i>Recordant els fets/ Fitxa de l'element patrimonial/</i>	
<i>1. Conèixer per conservar/ 2. Valorar/ 3. Comunicar/</i>	
<i>4. Gestionar/ 5. Avaluar i planificar</i>	
3.5 El refugi de Ca l'Arnau a Montornès del Vallès.....	58
<i>Recordant els fets/ Fitxa de l'element patrimonial/</i>	
<i>1. Conèixer per conservar/ 2. Valorar/ 3. Comunicar/</i>	
<i>4. Gestionar/ 5. Avaluar i planificar</i>	

3.6 Observació del visitant i les visites	67
3.7 Reflexió sobre els 3 casos d'estudi	71
4. CONCLUSIONS FINALS.....	75
Estat de la qüestió i futura línia de treball	75
Les bondats de patrimoni local i del patrimoni immoble	77
5. FONTS DE REFERÈNCIA.....	79
<i>Bibliografia/ Webgrafia/ Fonts orals</i>	
6. ANNEXOS.....	85
6.1 Consideracions prèvies de vocabulari	85
6.2 Una classificació de les intervencions en patrimoni immoble de guerra	87
6.3 Els <i>Espais de Memòria</i>	90
6.4 Les dades de l'enquesta als visitants	92
<i>Model d'enquesta/ Context de l'enquesta/ Gràfics de dades</i>	

1. INTRODUCCIÓ

Paraules clau: memòria i història de la Guerra Civil Espanyola, museologia, patrimoni immoble, Vallès Oriental.

PRESENTACIÓ DEL PROJECTE

Al maig de 2008, en commemoració del 70è aniversari del bombardeig de la ciutat de Granollers per l'aviació italiana al servei de Franco, es va reobrir al públic un dels refugis civils antiaeris de la Guerra Civil Espanyola (1936-1939). Situat sota la plaça Maluquer i Salvador, al centre de la ciutat de Granollers, i rehabilitat l'espai i el seu accés, esdevenia visitable i prenia la consideració d'element patrimonial. La notícia m'arribava a les orelles juntament amb una combinació de mots que, d'un temps ençà no deixava d'escoltar en els mitjans de comunicació, "recuperació de la memòria històrica". Tot plegat despertava el meu interès. Perquè amb prou feines havia sentit a parlar del bombardeig de Granollers? Perquè justament ara s'havia foradat la plaça per obrir aquell refugi antiaeri? I perquè hi havia una cua que creuava tota la plaça per entrar-hi?. Més tard, en el catàleg de l'exposició "GR.31/5/1938", que també es celebrava aquells dies, vaig trobar una frase de l'historiador Joan Garriga que em contestava totes les preguntes amb una resposta contundent: "Si us plau: cal explicar-ho i trametre-ho. És urgent".¹ El que teniu a les mans, és doncs, el desenvolupament d'una observació que parteix d'aquelles preguntes per veure com, a través del patrimoni, s'està explicant i trametent la història de la Guerra Civil Espanyola.

La visita al refugi antiaeri de Granollers em va dur a pensar com un espai construït o geogràfic podia convertir-se en un "museu" —prenent aquí aquest terme com genèric de "transmissor de coneixement"—, i en la forma de fer-ho al exposar un tema complex i delicat com un conflicte bèl·lic contemporani. L'objectiu esdevingué observar l'estat del patrimoni immoble de la Guerra Civil Espanyola i el desenvolupament de projectes museològics. Per aconseguir-ho s'ha plantejat l'estudi des d'una observació teòrica que permeti la seva contextualització en l'àmbit de la *recuperació de la memòria històrica*, i de les *noves vies museològiques*, fixant-nos en el seu potencial d'informació, en les seves capacitats comunicatives i en el valor de la seva aportació contra l'oblit. La particularitat d'aquesta recerca rau doncs en la seva especificitat: patrimoni immoble de la Guerra Civil Espanyola, museïtzació del patrimoni immoble i àmbit geogràfic del Vallès Oriental. I les motivacions que m'han empès a fer-ho són diverses.

¹ AJUNTAMENT DE GRANOLLERS (2008). *GR.31/5/1938...*:7.

En primer lloc, el meu interès en el conflicte bèl·lic de la Guerra Civil Espanyola s'accentuava per diversos motius: per la importància de la transmissió d'aquest llegat històric, per la invisibilitat d'aquest patrimoni fins fa relativament poc, pel moment cronològic actual d'eclosió de la candent i controvertida *memòria històrica*, per la urgència que suposa que els protagonistes dels fets siguin avui veus que s'apaguen —una generació que desapareix—, per la particularitat que suposa el tractament dels esdeveniments traumàtics de qualsevol guerra, i sobretot, pel fet que considero impossible deslligar-se de la història del teu segle i del teu país, i menys quan és la realitat que els teus avis han viscut —i durant tants anys callat—.

En segon lloc, patrimoni documental i oral ens possibiliten omplir els silencis de l'oblit i la censura, però en aquesta recerca volem veure com és possible fer-ho amb el patrimoni immoble². L'estudi en l'àmbit de la gestió cultural centrava el més interès en observar com la conservació del patrimoni immoble permetia recuperar fets i vivències de la història i alhora difondre'ls. Aixecar el cap del meu treball professional en el camp tècnic de la conservació i restauració de béns culturals, de la mà dels presents estudis d'Humanitats, per no deixar perdre l'oportunitat d'aprofundir en l'actualitat de la comunicació museològica a través de les noves propostes de museïtzació i interpretació desenvolupades a partir dels espais i béns construïts i en lloc de la museologia tradicional centrada en l'objecte.

En tercer lloc, s'escullen per a l'estudi 3 projectes desenvolupats en refugis antiaeris de la Guerra Civil Espanyola, elements de defensa passiva com ho foren les muralles en època medieval. Els casos escollits, el refugi de la plaça Maluquer i Salvador de Granollers, el refugi de l'estació de la Garriga i el refugi de Ca l'Arnau de Montornès del Vallès, pertanyen tots a la comarca del Vallès Oriental. Centrar-me en el Vallès Oriental, el territori al qual pertanyo em proporciona conèixer-lo millor avui i aproximar-me al que van conèixer els meus avis, em possibilita tractar la museologia d'àmbit local i perifèric³, em permet apostar per la difusió de la guerra des de la població civil i la rereguarda, em predisposa a contribuir a la seva millora, i em posiciona per a difondre'l.

Sens dubte, unir els conceptes de museologia i de Guerra Civil, i fer-ho en un espai propi, suposa entrar en un món cultural singular on el patrimoni és espai testimonial de gran transcendència a nivell emotiu i de càrregues simbòliques.

La recerca s'ha acabat concretant, i exposant formalment, en 2 blocs: el marc teòric i l'estudi de casos.

² Emprant el terme *patrimoni immoble*, designarem tant construccions com territori (espais significatius), que també són *patrimoni in situ*.

³ Entenent el terme *perifèric* com allò que no pertany a la capital cultural, a la capital urbana, enfront un territori menys poblat i, malgrat que industrialitzat, més rural.

EL MARC TEÒRIC: LA GESTIÓ CULTURAL DE LA GUERRA

És la contextualització dels diversos elements que es coordinen i interactuen entre la investigació i conservació de vestigis, concretant l'àmbit de coneixement a la història, la museologia i la sociologia. Es cerca el paper d'aquestes disciplines en la recuperació de la memòria i la seva difusió, això com la seva responsabilitat social. En primer lloc es desenvolupa una revisió global al tema de recuperació de memòria i museïtzació de la guerra amb el propòsit de: **a/** veure els vincles que existeixen entre memòria, història i patrimoni; **b/** acostar-nos al perquè de la recuperació de la memòria històrica de la Guerra Civil Espanyola, **c/** observar quina és la gestió cultural del conflictes bèl·lics, la seva importància i el paper del patrimoni immoble fent una ullada a actuacions en patrimoni bèl·lic del segle XX, tant en el territori català com peninsular i europeu. En segon lloc, és una contextualització més precisa d'aquests temes en l'àmbit del patrimoni de la Guerra Civil Espanyola i les propostes de museïtzació a Catalunya.

L'ESTUDI DE CASOS: EL VALLÈS ORIENTAL.

Planteja l'estudi de casos d'intervenció en refugis antiaeris (Granollers, La Garriga i Montornès del Vallès), a través d'un anàlisi del fenomen museològic; de l'emissor —el patrimoni-, de la interpretació —la intervenció i comunicació- i del receptor —el visitant-, intentant respondre preguntes com: d'on prové la iniciativa d'aquesta recuperació?; quines iniciatives existeixen i com es formalitzen museològicament?; qui són els encarregats de la planificació i gestió d'aquests espais i quins són els seus recursos i objectius?; quines institucions hi estan vinculades i com s'organitzen?; quines són les implicacions i conseqüències en el territori?; quina és la seva significació i repercussió social?; o on rau la seva importància?. Vol ser una observació de la realitat museològica del patrimoni de guerra de la comarca.

LA METODOLOGIA EMPRADA

Amb un mètode inductiu, es planteja a partir d'allò observat extreure'n coneixement i conclusions. Metodològicament aquesta recerca uneix les tècniques d'investigació més teòriques amb les experimentals, i és el resultat d'una primera fase la recollida de dades —recerca teòrica i treball de camp- i de la posterior fase d'anàlisi, tractament del material i reflexió a partir de les dades recollides. Tenint en compte el que s'ha pres com a marc teòric.

La recollida de dades es planteja a través de 3 tècniques d'obtenció de material, que es desenvolupen pràcticament de forma paral·lela, i per al qual s'han preestablert uns criteris de buidatge de la informació i d'associació i organització d'informació:

- 1. El BUIDATGE BIBLIOGRÀFIC de fonts textuais: material publicat bibliogràfic (monografies i obres més generals), tríptics i material didàctic dels centres patrimonials, i de recursos en línia (pàgines oficials dels òrgans de govern públics, pàgines d'organitzacions d'àmbit científic de gestió patrimonial i pàgines d'agrupacions de caire sociocultural). Recurs orientat a obtenir material per al marc teòric i pel coneixement dels projectes.
- 2. L'OBSERVACIÓ ORAL, orientada a obtenir informació no publicada i un punt de vista més personal, des de la perspectiva que atorga la implicació directe en els projectes dels professionals de la gestió cultural i de la mateixa societat receptora a través de:
 - Converses, o entrevistes informals, amb responsables i tècnics implicats en els projectes museològics, focalitzades en 3 temes: l'origen d'aquestes iniciatives patrimonials, la forma museològica de desenvolupament i la seva gestió, i el seu impacte social. Els informants han estat:
 - *Refugi de la plaça Maluquer i Salvador a Granollers*: Cinta Cantarell i Aixendri (historiadora present en tot el projecte museològic i actual guia de les visites), Albert Camp i Giró (regidor de l'Ajuntament de Granollers, responsable d'aquest projecte i del projecte del Centre per la Pau de Can Jonch de Granollers).
 - *Refugi de l'estació a la Garriga*: Enric Costa i Argemí (historiador i tècnic de Patrimoni de l'Ajuntament de la Garriga responsable d'aquest projecte i del Camp d'aviació de Rosanes).
 - *Refugi de Ca l'Arnau a Montornès del Vallès*: Pepi Martínez (secretària d'Alcaldia de l'Ajuntament de Montornès del Vallès) i Daniel Cortés Martín (alcalde de l'Ajuntament de Montornès del Vallès).
 - *Museu Memorial de l'Exili (MUME) a La Jonquera*: Miquel Serrano (conservador del museu i impulsor del projecte Camins d'Exili).
 - *Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE)*: Rafel Sampé (tècnic del COMEBE).
 - L'enquesta al públic dels casos d'estudi, és una enquesta destinada a conèixer la motivació i valoració dels visitants respecte aquests projectes.
- 3. L'OBSERVACIÓ DIRECTA emprada per a recollir informació no textual dels casos concrets d'estudi a través de l'experiència personal directa de visita a aquests projectes patrimonials.

Per últim, la fase d'anàlisi ha estat el resultat de la interpretació de dades teòriques i empíriques recollides a través de la seva comparació i reflexió.

Durant aquesta fase s'ha cregut convenient la delimitació dels conceptes *patrimoni immoble, recuperació, accés lliure, centre d'interpretació, museu, i museïtzació*⁴, perquè el seu ús en aquesta recerca no comporti interpretacions errònies ja que el seu significat sovint és força difús -massa ampli o massa restringit-. L'acotació realitzada és una valoració personal dels mots en funció de l'especificitat d'aquest treball i inserits en l'àmbit de gestió cultural.

Volem observar quin paper pren el patrimoni en la transmissió de la història i en l'afrontar els conflictes bèl·lics per part de la societat, tot plegat per crear un document d'interès sobre l'actualitat cultural dirigit a tots aquells interessats en com s'explica la història i en la necessitat social de "recordar per construir en la pau" basada en la idea de donar "un futur al passat"⁵ per aconseguir un millor present.

El treball doncs, vol ser una nova aportació a l'estudi de la realitat museològica en un camp recent. Veure en la practica local com es desenvolupen aquests projectes, considerant que la teoria està ja bastant estesa però que encara no hi ha un tasca d'anàlisi de casos en que s'observi com es plasma, en la pràctica, la teoria; que expliqui el com, el què, el qui i el perquè d'aquestes intervencions museològiques.

⁴ Vegeu la delimitació de significat d'aquests conceptes a *6.1 Consideracions prèvies de vocabulari*.

⁵ Aquesta és una de les expressions que empra el Memorial Democràtic per a definir els seus objectius (GUIXÉ, 2007:9)

2. LA GESTIÓ CULTURAL DE LA GUERRA

2.1 MEMÒRIA, HISTÒRIA I PATRIMONI

Història i *memòria*, com també la locució *memòria històrica* són conceptes rellevants en el marc teòric i mots quasi omnipresents en les fonts de recerca. La duplicitat d'accepcions d'ambdós mots – la pròpia definició i la definició referent a la memòria històrica-, l'ús d'ambdós termes amb un delimitació poc clara, el debat conceptual historiogràfic i sociològic sobre la seva relació i contingut, i l'ús abusiu en la societat de la informació d'aquests mots –i sobretot del de *memòria històrica*- plantegen un estudi complex que no és objecte d'aquest treball. Ens limitarem doncs, a esbossar aquests conceptes.

Bàsicament hi ha 2 posicionaments que expliquen la relació entre memòria i història. Un, diferencia *memòria* –referent a l'àmbit social- i *història* –referent a l'àmbit disciplinar⁶. L'historiador Andreu Mayayo ho expressa dient que són dues maneres de mirar el passat: “Des de la raó, la *història*. Des dels sentiments i les emocions, la *memòria*.”(MAYAYO, 2006:22). L'altre les presenta fortament vinculades establint un vincle de retroalimentació i considerant la *memòria* com objecte historiogràfic.

Saber d'on venim, saber qui eren els nostres avantpassats i el que van viure, són necessitats humanes, tant comunitàries com individuals, perquè a part de dotar-nos d'experiència i coneixement, permeten, segons els sociòlegs, dotar-nos d'identitat. Els records que passen de pares a fills, l'experiència d'allò viscut; això és el que s'anomena *memòria personal o individual*, tant plural com subjectes hi hagi. La *memòria col·lectiva* és en canvi aquell passat referent a una comunitat, a la qual cohesiona també amb trets identitaris, i en la qual també han incidit les memòries personals. La conceptualització d'aquestes memòries, que estan sobre la taula de debat, són principalment les derivades de les idees del sociòleg Maurice Halbwachs i l'historiador Eric Hobsbawm⁷. Segons Hobsbawm, el passat el modifiquem i reinventem contínuament des del nostre present, adaptant-lo a les circumstàncies del moment, els valors morals imperants o els neguits socials. Esdevé doncs, segons la definició de Halbwachs, una “construcció social”

⁶ “Des dels anys setanta s'ha estès entre els historiadors l'hàbit de distingir entre història i memòria. Entre el saber científic dels fets passats, la història entesa com a saber acumulatiu amb voluntat d'exhaustivitat, de rigor, de control dels testimonis, d'una part; i de l'altra, la memòria d'aquests fets passats cultivada pels contemporanis i els seus descendents.” (Cuesta, 1988: 204)

⁷ La sociòloga i historiadora Carme Suari (2009) exposa en el capítol “3.1.3 Reinterpretant Halbwachs: noves dimensions de la sociologia de la memòria col·lectiva les variacions de les teories de Halbwachs” les possibles interpretacions de memòria i història.

directament vinculada a un col·lectiu, un moment i un espai determinat (els marcs socials de la memòria durkheimiana)⁸. És la noció de relativisme cultural que porta a aquesta visió, a convertir la memòria col·lectiva en una creació cultural, sent la cultura –entès com a sistema de caràcter simbòlic– el que interpreta la realitat⁹. A Espanya però, així com en d'altres països que han viscut períodes dictatorials, en les dècades d'aquest canvi de segle, el terme *memòria* ha pres també un altre matís: s'ha convertit en molt més que una al·lusió al passat i als records, en una expressió la lluita contra la història d'oblit forjada des del final de la Guerra Civil i de vindicació dels vençuts.

Però la memòria és història?. La història, segons una de les seves descripcions¹⁰, és la “ciència que s’ocupa de l’estudi dels fets memorables humans” o “la narració ordenada i verídica” d’aquest conjunt de fets. A partir d’aquesta definició podem deduir, en primer lloc, que no tots els esdeveniments que afecten el passat de la humanitat esdevenen història, sinó tan sols aquells “memorables”. En segon lloc, que és una ciència que estudia els esdeveniments i que en fa una narració verídica, és a dir, que analitza els fets amb rigor científic, duent a terme la interpretació de les dades obtingudes¹¹. Esdevé també una construcció a partir d’aquests fets escollits per a recordar, sovint a partir d’una memòria *oficial*, com a síntesi “institucionalitzada” de la memòria col·lectiva –esdevenint també identitària–. És convenient doncs parlar de la història “oficial”, la narració d’una visió general transcendent a nivell col·lectiu. Malgrat opinions com les de Paloma Aguilar “*Un gobierno jamás debe aspirar a construir una memoria oficial*”¹², sovint és a través dels òrgans de poder estatal i les institucions públiques –inclosos museus– que es construeix i difon aquesta versió oficial. Les paraules de l’historiadora francesa Madeleine Rebérioux “*(...)la vérité historique récuse toute autorité officielle*” (DUCLOS, 2007:7) permeten expressar el que d’altres historiadors com Ricard Vinyes alertaven també en el *I Col·loqui internacional Memorial Democràtic*: el perill de crear una història oficial que legitima la versió dels fets que interessin al poder: “el deure polític generat en l’administració és garantir als ciutadans l’exercici d’aquest dret [la memòria democràtica] amb una política pública de la memòria, no instaurant una memòria pública.” (VINYES, 2007:4-5).

Aquesta memòria oficial hauria de ser coherent amb les memòries personals, plural i no parcial –entenen amb aquests termes la necessària exposició, si per exemple ens remetem al cas de la guerra, de les barbaritats d’ambdós bàndols–, ja que és quan es produeixen incongruències de les memòries col·lectives i personals amb la història oficial que sorgeixen moviments com l’anomenada *memòria històrica*. Aquesta locució que ha passat a denominar concretament la història que s’ha intentat ocultar, i en el context espanyol, ha passat a ser referent concret

⁸ Aquesta és una de les possibles interpretacions de memòria i història (SUARI, 2009).

⁹ Aquesta concepció negaria per tant, l’existència dels fets objectius.

¹⁰ Enciclopèdia Catalana.

¹¹ Tasca que segons Raymond Carr permet que alguns fets passats esdevinguin història.

¹² LA NACIÓN, 2009.

de la història de la Guerra Civil i a denominar la reivindicació de recuperació de la memòria de la guerra civil i el franquisme, d'un passat silenciats per la dictadura i la transició. Tot i que sigui una locució redundants, el fet d'adjectivar la *memòria* d'històrica creiem que permet afirmar aquesta memòria com a verídica.

La història és un element integrant i fonamental de la cultura, i com a ciència és imprescindible per al coneixement i per tant, per a la llibertat de les societats. Per això esdevé important la rigorositat metodològica i el seu espectre d'anàlisi temàtic i cronològic. Amb això ens volem referir a l'avenç de la història de la simple narració dels fets a l'anàlisi de causes, condicions socials, conseqüències, etc., a l'ampliació del seu marge cronològic que arriba fins a ahir, fins a avui, i a la no discriminació d'esdeveniments –ha de tractar no tan sols els èxits sinó també les misèries de la humanitat-, no és pot fer ulls clucs al passat per esfereïdor que sigui. Amb paraules de Carles Fontserè, *“És com si diguéssim als metges que s'oblidin del passat, home! es que no sabrien curar ni un encostipat!, perquè les ciències van acumulant saber i la història és una ciència com una altra (...) els fets històrics passats no els pots esborrar, (...), si anéssim oblidant la història tornaríem a la prehistòria i seriem bàsicament uns salvatges.”*¹³. La història ens mostra la evolució humana, evolució a la qual pertanyem i per la qual estem marcats culturalment, d'aquí la seva importància i el fet que esdevingui lluita contra la desmemòria i l'oblit.

Ara bé, i el patrimoni material és història? Quin és el seu paper en totes aquestes memòries?. Si amb el pas del temps es transformen o transformem records segons els valors o necessitats imperants, el patrimoni material és una presència física, que està subjecte a interpretacions però que posa de manifest fets del passat, i per tant és font de coneixement històrics, referent de memòries personals i col·lectives –a voltes esdevé la confirmació material de la memòria oral-, i potencial eina pedagògica i divulgadora –capacitat transmissora-. En paraules de Santacana i Hdez. Cardona, el patrimoni material és la *part visible de la història* o la *història evidenciada*. *“El patrimonio se nos presenta como un fragmento del pasado que forma parte de nuestro presente, ya que nuestra cotidianidad está construida sobre millones de hechos y decisiones que ocurrieron en el pasado”* (SANTACANA, 2006:13), i per tant té el seu paper en la recuperació i conservació de la memòria col·lectiva.

L'ús dels termes memòria i història esdevé doncs complex. En aquest treball de recerca hem intentat emprar el terme *memòria* per a referir-nos a aquells fets i circumstàncies omeses per la narració de la Guerra Civil, el franquisme i la Transició, i el terme història per a referir-nos a la disciplina científica que construeix una versió cronològica i analítica dels fets passats, així com pròpiament a la seqüència de fets passats.

¹³ Font: (2007). “VISCA LA LLIBERTAT! Homenatge a Carles Fontserè” [audiovisual].

2.2 RECUPERACIÓ DE LA MEMÒRIA DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA

Volem en aquest capítol fer referència al despertar vindicatiu per la recuperació de la memòria de la Guerra Civil Espanyola que s'ha produït en l'última dècada del segle XX i la primera del segle XXI, que iniciant-se en la societat civil acabà transcendent a la classe governant. Haver de parlar de *recuperació* i de *memòria* denota ja d'entrada una situació d'irregularitat de la situació de la història de la Guerra Civil Espanyola. Tan sols el terme de *memòria* és ja significatiu, perquè per ell mateix ens explica una part de la història recent: l'oblit. *Memòria*, descrit com la "facultat de recordar", ens diu que cal fer un esforç per mirar enrere, ens diu que hi ha coses que no sabem, que hem oblidat, que han volgut que oblidéssim o que s'han omès i tergiversat, principalment relacionades amb les víctimes mortals republicanes i les víctimes de la persecució, mai reconegudes: la memòria dels vençuts.

Per altra banda, es parla en termes de *recuperació* perquè la distància que ens separa dels fets és de més de 50 anys i perquè la seva presència social i historiogràfica estigué vetada. El perquè d'aquestes dues circumstàncies, d'aquest retard en la recuperació, es troben en l'evolució política posterior a la guerra. El fet que la fi del conflicte bèl·lic al 1939 no donés pas a la recuperació de la democràcia sinó a la instauració d'una dictadura feixista comportà una manipulació ideològica dels esdeveniments amb la redacció d'una història d'herois i vencedors per la pàtria, i de 40 anys de censura, repressió i por a la veritat. La mort del dictador Franco essent cap de govern, la posterior inexistència d'un procés judicial de condemna als assassins de la llibertat i la democràcia -com ho fou el procés de Nüremberg després de la Segona Guerra Mundial- i el desenvolupament d'una transició democràtica controlada per dirigents franquistes i segellada per un pacte de silenci sobre la guerra, que es rubricava amb una "amnistia" pels suposats delictes antifranquistes –i franquistes-, generà la política d'antimemòria. De fet, alguns historiadors consideren que la Guerra Civil no finalitzà fins la recuperació de la democràcia, i fins i tot hi ha qui es qüestiona si la recuperació d'aquesta memòria és l'última etapa d'aquella guerra (MONTLLÓ, 2004).

Però perquè s'inicia de manera marcada una política pública de memòria en aquest inici de segle XXI?. Vint anys després de la fi de la dictadura la por que el feixisme gravà en els supervivents de la guerra i en els seus descendents ha aconseguit superar-se?. Les causes de que s'esdevingui ara aquesta recuperació semblen difícils de determinar però la importància de que no es faci esperar més rau en el fet que encara som a temps de salvaguardar aquesta memòria, pels testimonis orals dels homes i dones que ho van viure i encara poden explicar-ho, i pel testimoni material del patrimoni encara en peu. Seguint les idees exposades anteriorment referents al concepte de construcció de memòria, el que s'està vivint podria analitzar-se com un intent de modificar la memòria oficial construïda durant el franquisme i la transició motivat per un "dir prou" de la societat civil enfront el desencaix entre la memòria oficial i la col·lectiva i, que podria haver-se vist afavorit per una necessitat de reforçar la identitat col·lectiva envers alguna

amenança més d'oblit, en un moment en que encara els testimonis dels bàndols enfrontats són vius. En definitiva, la frustració per aquest silenci oficial, sembla conduir a una nova construcció oficial de la història des de la democràcia, avui, una construcció indissociable del fet d'haver estat prohibida.

L'interès social per la Guerra Civil es manifestava però des de poc després de l'entrada de la democràcia a través de la lluita d'associacions no governamentals, principalment grups de supervivents i afectats per la guerra, com l'associació Amical de Mauthausen, fundada al 1962 i legalitzada al 1978, o l'Agrupació de Supervivents de la Lleva del Biberó-41, fundada el 1983. No podem parlar però d'un despertar de la consciència dels estaments governamentals espanyols pràcticament fins fa menys de 10 anys. De cop i volta, el ressò en els mitjans d'informació de la gestació al Parlament català de la *Llei del Memorial Democràtic*, de la *Llei de Memòria històrica* engegat pel govern central, o de l'execució parcial del retorn del "papers de Salamanca", desvetllà la inquietud social i feu posar de moda la locució *memòria històrica*.

Ricard Vinyes exposa la necessitat de l'establiment de polítiques públiques de memòria per emmenar els errors de la política dels anys precedents i dur a terme la reparació moral de les víctimes, accions de dignificació de les víctimes com un pas terapèutic per a la cicatrització de les ferides obertes. La política pública actual de la Generalitat de Catalunya impulsa aquesta política de memòria considerant la lluita per les llibertats com "un senyal d'identitat i de fonament de l'Estat democràtic" (GUIXÉ, 2007:9): "El model de Catalunya ha demostrat que té un model propi i original per abordar el debat memorial, basat en la noció de memòria democràtica (i no de memòria històrica), en la consideració de la memòria com un dret (i no un deure) i en el concepte d'àgora (i no de museu o de memorial)" (GUIXÉ, 2007:16).

LLEIS DE MEMÒRIA I PATRIMONI

Diu Damaso Lario en el seu anàlisi de les polítiques culturals que "*es imposible hablar de cultura sin conectarla con la política y la economía*" (LINDE, 1995), i així és si observem com la cultura de la memòria s'expressa a vegades a través des de la política en pro d'una justícia de dignificació i defensa dels drets humans o a través de produccions culturals –pel·lícules, exposicions, tecnologies de la informació...- sotmetent-se ara ja entre regles de màrqueting i rendibilitat econòmica. Les accions vinculades a la recuperació de la memòria prenen diverses formes, però en aquest cas volem centrar-nos en les propostes museològiques.

El respecte cap a la conservació del patrimoni de guerra a Espanya, i especialment, cap al patrimoni immoble i in situ, és recent, tant recent com les intervencions museològiques d'interpretació d'aquest patrimoni. Si fem una ullada ràpida a Europa podem observar com s'ha desenvolupat amb certa "normalitat" i "celeritat" el tractament de la guerra més recent i més cruel, d'abast europeu, la Segona Guerra Mundial. A Anglaterra, Alemanya o França museus,

centres d'interpretació o espais musealitzats tracten el desenvolupament de les noves armes destructores, físiques o psicològiques, el drama dels camps de concentració o la lluita per la resistència i la defensa de la llibertat, i la recuperació i conservació del seu patrimoni. Són projectes desenvolupats en les dècades precedents, com ja hem comentat amb anterioritat, que transformen els museus militars, d'espais d'exaltació d'una ideologia de guerra a espais científics, els camps de batalla i les trinxeres en fragment d'història, i els espais de record a les víctimes en promoció dels valors pacifistes. Mirem quin paper atorga al patrimoni i quina consideració rep a través de 2 iniciatives legislatives: la *Llei de la Memòria històrica* i la *Llei del Memorial Democràtic*.

La llei de Memòria històrica

La coneguda com a Llei de la Memòria històrica, aprovada a finals dels 2007 per Parlament Espanyol és la *Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil i la dictadura*, esdevé una llei de reconeixement i dignificació, com s'expressa en l'objecte de la llei en l'article 1: "*promover su reparación moral y la recuperación de su memoria personal y familiar, y adoptar medidas complementarias destinadas a suprimir elementos de división entre los ciudadanos, todo ello con el fin de fomentar la cohesión y solidaridad entre las diversas generaciones de españolas en torno a los principios, valores y libertades constitucionales*", i que estableix com a mesures d'actuació entre d'altres l'ajuda a localització i identificació de fosses comunes, concessió nacionalitat espanyola a brigadistes internacionals, el reconeixement d'injustícia de les condemnes durant Guerra Civil i Dictadura, la retirada de símbols franquistes, la creació d'un centre documental, o la extensió d'ajudes als represaliats. En l'article 21 s'especifica l'especial atenció "*Patrimonio Documental y Bibliográfico*" com també en la determinació de l'objecte de la llei "*la preservación de los documentos relacionados con ese período histórico y depositados en archivos públicos.*" però la gestió de les altres restes materials no reben cap consideració; no es contempla en cap punt la consideració o declaració de patrimoni protegit o bé cultural del patrimoni immoble i dels espais testimonials, sent l'única menció a vestigis materials l'adreçada als símbols i monuments públics d'exaltació de la sublevació militar i de la repressió de la Dictadura, en vers la seva retirada (Article 15).

La llei del Memorial Democràtic

"L'article 54 de l'Estatut d'autonomia de Catalunya estableix en primer lloc l'obligació de la Generalitat i els altres poders públics de 'vetllar pel coneixement i el manteniment de la memòria històrica de Catalunya com a patrimoni col·lectiu que testimonia la resistència i la lluita pels drets i les llibertats democràtiques' i disposa que 'amb aquesta

finalitat han d'adoptar les iniciatives institucionals necessàries per al reconeixement i la rehabilitació de tots els ciutadans que han patit la persecució com a conseqüència de la defensa democràtica i l'autogovern de Catalunya' ”¹⁴. Aquest compromís estatutari aprovat el 2006 posava com a deure el desenvolupament la llei que ja s'havia iniciat a gestar el 2005 pel govern català. Així La *Llei 13/2007, de 31 d'octubre, del Memorial Democràtic* era aprovada pel Parlament català l'any 2007 i creava la institució Memorial Democràtic, una entitat pública depenent del Departament de Relacions Institucionals i Participació, per a la preservació de la memòria històrica del país, considerada com “expressió de la seva llibertat” i “manifestació de cultura democràtica”, i esdevenia la primera institució de l'estat espanyol dedicada a la recuperació de la memòria democràtica.

“El Memorial Democràtic té per objectiu desplegar polítiques de govern adreçades a l'acció cívica de recuperació, commemoració i foment de la memòria democràtica. En concret, suposarà el desplegament de polítiques públiques adreçades al coneixement del període de la II República, de la Generalitat republicana, de la Guerra Civil, de les víctimes del conflicte per motius ideològics, de consciència, religiosos o socials, de la repressió de la dictadura franquista, de l'exili i la deportació, de l'intent d'eliminar la llengua i la cultura catalanes, dels valors i les accions de la cultura democràtica, amb la finalitat de donar a conèixer d'una manera científica i objectiva el passat recent i estimular la comprensió del temps present.”¹⁵ A diferència de la llei de memòria històrica aquesta esdevenia un recurs públic amb les funcions fonamentals concretades en commemoració, conservació, investigació, difusió, formació, i foment de la participació. En aquest cas la gestió patrimonial quedava considerada dins la conservació “com a impulsor de programes de conservació in situ d'elements dispersos en el territori de Catalunya” i la promoció de “la senyalització i preservació dels vestigis significatius de la dictadura i de les lluites democràtiques”, i més concretada amb el compromís de “difusió del patrimoni democràtic i dels espais de la memòria, amb la creació d'un fons informatiu integrat per un servei d'informació documental, un portal informàtic, un banc de dades audiovisuals i bases de dades, i també amb l'organització d'exposicions.”¹⁶

¹⁴ DOGC (núm. 5006). “*Llei 13/2007, de 31 d'octubre, del Memorial Democràtic*”.

¹⁵ Article 2, Objecte i Finalitat. (DOGC núm. 5006). “*Llei 13/2007, de 31 d'octubre, del Memorial Democràtic*”.

¹⁶ Article 3, Funcions, apartat e. (DOGC núm. 5006). “*Llei 13/2007, de 31 d'octubre, del Memorial Democràtic*”.

2.3 LA GESTIÓ CULTURAL DE LA HISTÒRIA I EL TRACTAMENT DELS CONFLICTES BÈL·LICS

Durant molt segles el concepte de “museu” ha estat vinculat a l’art i al col·leccionisme d’objectes el que restringia la valoració de “bé cultural o patrimonial” a aquest àmbit. En les últimes dècades, una nova conceptualització basada en la idea que “tot allò que era d’interès humà era part de la cultura” ha obert gradualment a la consideració de patrimoni l’arquitectura, les restes industrials, la cultura immaterial o el paisatge natural. El museu ha deixat de ser l’únic mitjà de comunicació del patrimoni, diversificant-se les seves formes amb la introducció de parcs arqueològics o centres d’interpretació, per citar-ne tant sols un parell. Alhora també s’ha transformat la funció del museu, afegint a les tasques d’investigació i de difusió de coneixement, la funció de sociabilització: *“El objeto patrimonial ha conseguido ser considerado com un elemento que contribuye culturalmente en una comunidad y es valorada en la vida cultural de una sociedad dada.”* (SANTACANA, 2006:12). Però no és l’emissor, l’únic element del fenomen museològic que s’ha transformat, ja que també s’ha viscut l’anomenada “democratització de la cultura”, és a dir, l’eclosió del rang de receptor a tota la societat. Un altre dels canvis que ha afectat significativament la cultura i la seva gestió és la seva entrada en el mercat econòmic a través de l’oci i el turisme. Tot plegat ha comportat el desenvolupament d’unes formes de presentació més directes, didàctiques, i alhora lúdiques.

LA IMPORTÀNCIA DE MUSEÏTZAR LA GUERRA

No explicar una part de la nostra història més negra, com els conflictes bèl·lics, significa coartar l’avenç de la humanitat. La ignorància mai és bona, i per això és tant important que un dels mitjans de difusió de la història, com és la museologia, no oblidí els conflictes bèl·lics, i per aconseguir-ho que es dugui a terme el procés de patrimonialització dels elements de la guerra, és a dir, que s’aconsegueixi el seu reconeixement social, cultural i científic.

“La museización y el patrimonio son espacios de memoria, lugares de encrucijada entre políticas públicas, cultura y tradición que consolidan un espacio de y para la memoria y para la transmisión del recuerdo.” (CUESTA, 1998:209). La museologia esdevé l’intermediari per a dotar de rellevància el patrimoni i convertir-lo en font de coneixement. Les noves estratègies museològiques han de permetre acostar-nos al coneixement dels conflictes bèl·lics vetllant pels espais físics, pels béns immobles, pel material gràfic documental i per la memòria oral a través del desenvolupament de projectes de centres d’interpretació, espais patrimonials, itineraris interpretatius, etc., i difonent alhora el respecte envers aquests elements i la importància de la seva preservació.

La transmissió de la Batalla de Muret al s.XIII, la Guerra Civil catalana al s.XV, la Guerra dels Segadors al s.XVII o la Guerra del Francès al s.XIX, és un fet museològic real i sense controvèrsia més enllà de la fidelitat a les fonts. En canvi, el tractament dels conflictes contemporanis, sobretot dels més recents i bàrbars, troba entrebancs en les ferides obertes i els testimonis que consideren el “passar pàgina” la millor opció. Afrontar un passat recent traumàtic, d’ideologies enfrontades, d’imposicions, de llibertats desaparegudes, de traïcions entre veïns i d’assassinats, i de vivències encara a la pell, no és fàcil. La guerra és “*el síntoma virulento de las enfermedades que desgastan a las sociedades*” (SANTACANA, 2006:182) i un posicionament cap a l’ “antimemòria” és un pas enrere. El tractament museològic d’aquesta història no ha pas d’estimular el bel·licisme ni la violència, sinó al contrari, de fer conèixer la guerra, d’aprendre dels errors i d’educar en la pau. És per això que la tendència museològica actual fa un esforç per deixar de banda l’enaltiment del sacrifici i les heroïcitats sobre el camp de batalla per exposar el seu context, les causes, les conseqüències, i les condicions de vida tant del combatent com de la població a rereguarda. La investigació històrica dels elements patrimonials -elements arquitectònics, rastres en el paisatge, armes, ...- esdevé doncs, clau i imprescindible per al desenvolupament museològic.

La història va entrar en el món dels museus a través de restes materials de l’antiguitat i d’objectes de valor simbòlic vinculats a esdeveniments històrics molt concrets, i considerats “de gran transcendència” per a un país. Aquesta manera de fer, hereva dels “tresors de guerra”, convertia aquests elements històrics en un recurs per la lloança heroica patriòtica, i de legitimació i culte al poder militar establert. La consideració de la història com a ciència ha permès entre d’altres coses transformar aquest visió “anecdòtica” o “mutilada” en una visió integral i multidisciplinària, on el museòleg ha de “interpretar i donar veu al passat a partir d’evidències materials”(CASTELL, 2004:44). El *Imperial War Museum* del Regne Unit, inaugurat al 1929 amb la temàtica de la Primera Guerra Mundial, fou segurament un dels primers museus que es distancià de l’enfocament commemoratiu i patriòtic per centrar-se en els aspectes socials i l’experiència humana en la guerra.

Del record de la guerra a l’educació per la pau. Aquesta és la idea que dóna sentit a la museïtzació de la guerra i que expliciten de manera unànime els gestors culturals. Conèixer els problemes per solucionar-los, conèixer els errors del passat per no repetir-los en el futur. És en aquesta línia didàctica que els espais patrimonials han de servir per fomentar accions d’intermediació per a poder comprendre, i convertir-se en “llocs apropiats per educar, per interpel·lar i qüestionar als visitants.”(SURROCA, 2004:10)

LA INTERVENCIÓ MUSEOLÒGICA EN EL PATRIMONI IMMOBLE DE LA GUERRA

Les particularitat que presenten les intervencions museològiques en patrimoni immoble de la guerra vénen determinades per la complexitat d'abordar un conflicte bèl·lic contemporani, i per la manca de protecció i atenció envers aquests elements patrimonials, temes que comentem en d'altres punts¹⁷, però especialment determinats per la forta emotivitat que hi està vinculada. El desenvolupament d'un projecte és però idèntic a qualsevol d'un altre àmbit i inclou la recerca, la conservació i la difusió –interpretació i difusió–, en funció dels objectius marcats en el pla director. La recerca és un pas indispensable per al coneixement, la valoració i conservació dels elements patrimonials, donat que la missió de la museïtzació és la transmissió de coneixement. La didàctica al voltant dels esdeveniments bèl·lics en que s'insereix l'element patrimonial, i la reflexió al voltant del “que no torni a passar” volen també fer obrir els ulls al visitant a les situacions actuals paral·leles a les passades d'intolerància, de racisme i de guerra. El discurs museològic i els recursos de comunicació escollits han de tenir la capacitat d'aconseguir aquests objectius, per exemple transformant elements de batalla com les trinxeres en elements per la pau, incorporant a més l'aspecte lúdic.

Els projectes que citarem més endavant, com tot el patrimoni relacionat amb la guerra, tenen un component emotiu molt significatiu, lligat al patiment viscut pels seus protagonistes. L'escenari real d'aquests esdeveniments “fa reviure part del dolor com res més ho aconsegueix.” (SURROCA, 2004:10), és el pes de l'evidència dels elements materials originals, testimonis autèntics, com els testimonis personals. Aquesta percepció sensible humana, ens predisposa segurament a una capacitat de comprensió i retenció d'informació molt més alta gràcies a l'apropament afectiu vivencial dels protagonistes –tristesa, desesperació, angoixa,...-, i per això la majoria d'intervencions museològiques intenten jugar amb estratègies immersives en la història que expliquen. És la idea de “hot interpretation” de David Uzzell, plantejada en *Heritage interpretation* en el 1989. Uzzell “recomana als museus i llocs patrimonials que interpretin conflictes bèl·lics implicant emocionalment el visitant per tal d'explicar una història més completa i veritable de la guerra, que transmeti els horrors i les conseqüències reals que aquesta té en la vida de les persones.”

El tipus de comunicació plantejada en diversos casos i basada en l'escenificació o recreació històrica, com els *reenactment*, en la simulació de situacions –p.ex. simulació d'un bombardeig–, han de ser tractats amb suma cura per tal de no creuar la frontera entre la difusió atractiva i didàctica del patrimoni i la banalització de la guerra i el seu

¹⁷ Sobre abordar un conflicte bèl·lic contemporani i sobre la protecció i consideració del patrimoni immoble vegeu *2.4 Estat del patrimoni de la Guerra Civil Espanyola i la seva museïtzació*.

patrimoni. L'entrada de la "cultura de la guerra" en l'àmbit lúdic i turístic no pot convertir-se en un "parc d'atraccions". És necessari valorar el punt de vista turístic d'aquest patrimoni, segurament diferent del turisme de patrimoni artístic o del turisme d'aventura.

Volem fer una ullada a algunes de les intervencions realitzades a nivell europeu per observar el ventall d'estratègies adoptades, l'especificitat temàtica, i el grau de desenvolupament de la museïtzació de la guerra, ja que tant ampli com la tipologia de patrimoni o és la tipologia d'intervenció museològica en que pot formalitzar-se.

A Europa són diversos els exemples que podem observar. La creació de museus sobre un aspecte concret d'alguna guerra o sobre tot un conflicte bèl·lic, abordat de manera més àmplia, ha aconseguit superar la concepció de museu militar i desenvolupar una perspectiva històrica i didàctica, podent ésser plantejat des de l'òptica militar o civil. Algun exemple d'aquests museus ho són el *Mémorial de Verdun*, creat al 1967, que és el museu de la Primera Guerra Mundial a Fleury-devant-Douaumont (França), al·lusiu a la batalla de Verdun, i que compta amb la reconstrucció d'un camp de batalla, o el *Musée du Débarquement* a Normandie (França), focalitzat a aquests fets de la Segona Guerra Mundial. En alguns casos, aquest tipus de museus s'han ubicat en patrimoni immoble pertanyent al conflicte bèl·lic: el *Musée Somme 1916* a Albert (França), per exemple, que exposa escenogràficament la vida dels soldats en les trinxeres en la batalla de Somme de la Primera Guerra Mundial, està ubicat en un refugi antiaeri de la Segona Guerra Mundial, i el *Musée Historique de la Seconde Guerre Mondiale* a Amleuteuse (França) està ubicat en un hangar d'aquest conflicte.

De manera monogràfica són tractats també temes com la resistència al feixisme, com ho és en el cas del *Museo della Repubblica Partigiana de Montefiorino*, creat el 1979 a Montefiorino (Itàlia), o el *Musée de la Résistance et de la Deportation de l'Isère* a Grenoble (França).

Per altra banda també trobem exemples de la recuperació de patrimoni in situ d'espais de batalla mitjançant la seva museïtzació o el desenvolupament d'activitats d'interpretació com visites guiades. El *Fort de Mutzig*, fortificació alemanya, construïda entre 1893 i 1916, avui en territori de l'Alsàcia francesa, i el *Petit Ouvrage de Rohrbach* – Fort Casso a Betviller, pertanyent a la Línia Maginot –línia de fortificació construïda després de la Primera Guerra Mundial–, són, ambdós, exemples de complexos militars fronteres, amb galeries i quarters subterranis, refugis, casamates, etc. El *Cabinet War Rooms*, el lloc de comandament subterrani del president Churchill, o el refugi antiaeri de *Tooley Street*, en canvi, són espais també museïtzats, però vinculats al setge d'una ciutat, London, en la Segona Guerra Mundial, i que a través del projecte *Britain at War Experience* proposa també una senyalització dels edificis de la ciutat afectats pel *blitz*. També a Berlín trobem casos de recuperació de refugis, el búnquer de la Segona Guerra Mundial en l'estació de

metro de Gesundbrunneno o el de l'avinguda Kurfürstendamm. Els tres casos són exemples d'intervenció en patrimoni poliorcètic dels conflictes del s.XX.

L'horror de l'extermini dut a terme pel nazisme també és comunicat mitjançant intervencions museològiques, en paraules de Santacana i Hdez.Cardona: "*Las atrocidades no pueden ni deben ser olvidadas, y por tanto la reflexión museológica sobre el patrimonio que engendraron es absolutamente fundamental para mantener los referentes de civilidad*" (SANTACANA, 2006:223). Ja l'any 1945, es dugué a terme la primera museografia del camp de concentració de Dachau. Tant el camp de concentració de Mauthausen (Àustria) com el de Auschwitz-Birken (Polònia) són exemples de patrimoni mantingut pràcticament intacte, des del punt de vista museogràfic, i que aprofita la pròpia força emotiva dels esdeveniments per a la seva interpretació. El projecte "Topografia del Terror" a Berlín, és un altre d'aquests exemples, en aquest cas, un projecte expositiu inicialment a l'aire lliure, permetent la interpretació de la història de les víctimes del nazisme a partir del espais urbans significatius.

Juntament amb d'altres intervencions realitzades en cementiris, sovint com a memorials a les víctimes i a vegades recolzats per centres d'interpretació, un altre espai, esdevingut patrimonial, són les poblacions màrtirs: pobles assolats per la destrucció i per la matança de tota la població. En el cas francès d'Oradur sur Glane s'ha conservat el poble tal i com va quedar i s'ha desenvolupat el *Centre de la Memoire d'Oradur sur Glane*.

2.4 ESTAT DEL PATRIMONI DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA I LA SEVA MUSEÏTZACIÓ

La manca d'implicació institucional en aquest àmbit ha provocat la situació de desprotecció del patrimoni de guerra i que fos la societat civil la que encapçalés les iniciatives de recuperació de la memòria a través del patrimoni. Els exemples que citarem a continuació tenen com a objectiu fer una ullada al desenvolupament de la museïtzació de la Guerra Civil Espanyola a Catalunya.

Malgrat el patrimoni emergent que suposa els elements de la guerra, hi ha un buit legal en la protecció i conservació de les restes materials i espais testimonials. Si bé la legislació del patrimoni cultural preveu la protecció d'espais naturals on hi ha manifestacions d'activitat antròpica o paleontològica, no ho fa d'aquells espais com els camps de batalla, de significació històrica però sense evidència antròpica, i tampoc poden incloure's en la legislació

mediambiental¹⁸ orientada a la preservació dels valors naturals del territori. Aquesta desprotecció, una irresponsabilitat cultural, ha permès la erosió d'aquest patrimoni immoble o espai, i l'espoli també de les restes de patrimoni moble en els espais històrics com els camps de batalla. El patrimoni vinculat a la repressió feixista ha estat majoritàriament eliminat per la política de l'antimemòria, i gran part del patrimoni de defensa activa militar ha estat destruït per la construcció immobiliària, com passà amb molts dels búnquers de la costa catalana i valenciana sobretot amb l'expansió turística dels anys 70. Un cas especial de protecció de patrimoni de guerra fou el que mitjançant la *Resolució de 21 d'abril de 1993* realitzada per la Generalitat de Catalunya, a partir de la sol·licitud de l'Ajuntament, es declarava *Bé d'Interès Cultural* en la categoria de lloc històric el poble vell de Corbera d'Ebre. Aquest espai de batalla, un poble a la línia del front destruït per el bombardeig aeri i l'artilleria, esdevé l'únic espai històric que rebé del govern català aquesta consideració per a la seva preservació. Manca doncs una llei que protegeixi explícitament el patrimoni de la guerra, que possibiliti valorar-los com a testimoni i memòria col·lectiva, i per tant en faciliti la seva gestió cultural.

A proposta del Grup Parlamentari Socialistes – Ciutadans pel Canvi la Comissió de Política Cultural, en data d'abril de 2001, aprovava la *Resolució 681/VI del Parlament de Catalunya, sobre l'elaboració d'un estudi de l'estat en què es troben els refugis utilitzats durant la Guerra Civil Espanyola* (BOPC, núm.197). Si bé aquesta proposta no de llei no dotava de categoria patrimonial protegida aquest elements si que plantejava el condicionament i recuperació d'aquests refugis a través d'una gestió entre Govern i ajuntaments.

La recuperació del refugi antiaeri 307 de Barcelona fou una iniciativa popular en quedar al descobert per l'enderroc de la fàbrica superior. Malgrat el coneixement de la construcció, degut a les interferències d'aquest patrimoni subterrani amb els serveis de clavegueram de la ciutat, no hi havia hagut abans interès per la seva recuperació, la seva obertura al públic no comportà la implicació del Museu d'Història de la Ciutat fins al cap de 3 anys, que tampoc no desenvolupà cap projecte museològic com a mínim durant els 2 anys següents (MONTLLÓ, 2004). També un altre refugi de la ciutat, el de la plaça del Diamant, es recuperava per la lluita de la iniciativa popular. Podem dir que els elements de defensa passiva rebien la passivitat dels govern.

De la mateixa manera altres col·lectius de la societat civil endegaven altres projectes. Els búnquers i casamates de la costa, malgrat estar sempre a la vista i havent estat emprats fins i tot com a bars de platja, són invisibles, per l'oblit de la funció d'aquestes estructures. L'inventari i valoració d'estat de conservació, d'iniciativa privada, realitzat al Maresme, contrastava amb el fet que tan sols 2 municipis incloguessin aquests elements en el catàleg patrimonial. L'itinerari "d'arqueologia bèl·lica al Pallars" desenvolupat per la empresa Privada Història per

¹⁸ Dades vigents al 2004.

Descobrir del Pallars donava valor als elements constructius militars, com trinxeres, del que fou front de guerra a partir de març del 1938. Una proposta de 16 itineraris a peu sense cap implicació pública en la valoració i conservació de l'espai encara en el 2004. Diversos monuments commemoratius, funeraris i cenotafis presents per exemple en els espais de la batalla de l'Ebre foren erigits en la Serra de Pàndols pels mateixos combatents de la XV Brigada Internacional als companys morts al front o per associacions de supervivents, com el monument de la cota 705, dedicat als combatents dels 2 bàndols, erigit el 1988 per l'Agrupació de la Lleva del Biberó. Mentrestant les institucions no reconeixen la tasca d'aquests defensors de la democràcia i mantenen, i mantenen, el Valle de los Caídos com un símbol que honora el feixisme.

Només algun projecte d'intervenció patrimonial rebia un recolzament d'institucions públiques. El projecte de museïtzació del 2001, per al Camp d'instrucció militar a Pujalt –conjunt patrimonial amb barracons, galeries, refugi, ...- era d'iniciativa municipal i comptava amb la participació de l'Oficina del Patrimoni Cultural de la Diputació de Barcelona. I la constitució al 2002 del Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE) era el resultat de la iniciativa del 1999 de la Generalitat de Catalunya a través de l'Institut de Desenvolupament de les Comarques de l'Ebre, esdevenint el pla d'ordenació elaborat el primer intent de posar en valor per a ús cultural i turístic aquest territori escenari de la batalla.

És just quan s'inicia l'onada de recuperació de la memòria històrica de la Guerra Civil, quan s'intenta canviar el que expliquen els llibres d'història i de ciències socials, i trobar els “desapareguts” que comença la tímida valoració del patrimoni immoble i dels espais. Les iniciatives de gestió patrimonial d'entitats civils i particulars desenvolupades sobretot a partir de la dècada dels 90 del segle XX començaren a rebre el recolzament institucional a partir de l'establiment del Memorial Democràtic. Que per a tot aquest procés, en un estat democràtic, sigui necessària la lluita d'associacions de ciutadans, la creació d'una legislació que recolzi o d'institucions governamentals especialitzades, mostra prou clarament la situació deficient del reconeixement d'un fragment de la història recent per part dels estaments de poder de l'estat i de la societat en general, i per tant fa encara més transcendent la necessitat de la intervenció museològica.

“*Lamentable estado de desarrollo*” és la valoració en el 2004 dels doctors en història Carles Santacana i Xavier H.Cardona respecte l'estat del patrimoni bèl·lic i les accions museològiques (SANTACANA, 2006:177) esmentant com a úniques la creació del Museu de la Pau de Guernika inaugurat el 2003 i la museïtzació d'un refugi antiaeri a Cartagena l'any 2004.

L'estat del patrimoni de la guerra i de la recuperació de la història de la Guerra Civil en aquests moments a Catalunya està en actiu gràcies a l'embranchida de molts projectes municipals i de la iniciativa, des de la Direcció

General de Memòria Democràtica, de la marca *Espais de Memòria* que preveu la creació d'una xarxa d'espais de memòria a tot Catalunya amb l'objectiu de "recuperar la memòria històrica a través de la recuperació, senyalització i difusió del patrimoni memorial del període 1931-1980: rutes i camins de memòria, trinxeres, búnquers, centres d'interpretació històrica, cementiris i fosses comunes, llocs i espais de resistència democràtica, etc." ¹⁹ El pla d'actuació dels *Espais de Memòria*, realitzat a partir de la recerca i diagnòstic dels "llocs de memòria" de Catalunya, vol actuar com a nexa d'unió entre ells i de difusió. El projecte proposa per aconseguir aquests objectius la creació d'una xarxa de les diverses propostes, la creació d'uns centres de referència d'informació, i la creació d'una web, estructurant cronològicament i temàticament les intervencions (*El República, Guerra Civil* (rereguarda, front, intervenció internacional,...), *Frontera i exili*, i *Lluita antifranquista i recuperació democràtica*) per formar 5 grans territoris²⁰.

2.5 DIVERSITAT DE PROPOSTES MUSEOLÒGIQUES DEL PATRIMONI DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA A CATALUNYA

La natura del patrimoni, el tipus de museïtzació i els recursos de comunicació que s'hi duu a terme són els tres factors que caracteritzen les propostes museològiques. Recuperar una construcció patrimonial gestionant la seva interpretació a través d'una visita guiada o a través d'una proposta museogràfica d'accés lliure, recuperar un espai posant-lo en valor pel fet que acollí a través d'una interpretació mitjançant senyalització, creant un itinerari o a través de la creació d'un centre d'interpretació, o crear un museu per a la interpretació de la vivència del territori, són 3 formes, en el fons, de fer pedagogia al voltant dels fets històrics de la guerra²¹. En la majoria de casos aquestes intervencions també suposen la recuperació de patrimoni mòbil i documental -restes materials d'armament, dels mitjans de subsistència, de fotografies, de cartes, etc.- que sovint són emprades per la interpretació del patrimoni immoble citat. Per altra banda cal fer menció també de les accions culturals amb repercussió sobre el patrimoni immoble, que actuen com fonts o recursos de les intervencions museològiques com arxius i centres de documentació de fonts textuals i orals, centres de recerca (per exemple: Estació Territorial de Recerca Penedès (Santa Margarida i els Monjos), i "centres virtuals de memòria" (per exemple: Web www.memoria.cat creada per l'Associació Memòria i Història de Manresa), o propostes didàctiques (per exemple: Proposta educativa per al refugi antiaeri i l'aeròdrom FARE al Pla de la Bruguera de Castellar del Vallès)(GALLART, 2007).

¹⁹ DEPT. D'INTERIOR, (2008).

²⁰ Les propostes que avui es troben incloses en la xarxa d'*Espais de Memòria* són un total de 52 distribuïdes per la geografia catalana. Vegeu Mapa 1 i 2 del capítol 6.3 *Els Espais de Memòria*.

²¹ Vegeu la Taula 1 del capítol 6.1 *Una classificació de les intervencions* on plantejarem una possible classificació de les intervencions museològiques a partir de l'anàlisi de la recerca desenvolupada.

Una ullada ràpida a quatre propostes de la geografia catalana ens permet comprovar aquesta diversitat ampliant la contextualització museològica dels casos d'estudi de refugis antiaeris.

El MUME, situat a la Jonquera i obert al públic al 2008, possibilita veure la creació d'un "museu", o potser més adequat parlar d'un centre d'interpretació de l'exili amb vocació de memorial, a partir d'una exposició permanent i una programació d'exposicions temporals, en el que fou un dels llocs geogràfics més significatius d'aquest èxode. És un projecte que no sorgeix d'un patrimoni immoble sinó d'una vivència en el territori (patrimoni immaterial). Aquest centre també és generador d'*Itineraris de la Memòria* d'aquest exili i d'activitats de comunicació i didàctica diverses, que també aposta per la recerca i la publicació. La seva repercussió quant a públic ha estat molt bona, parlem de 10.774 visitants i 47 grups amb serveis educatius al 2008 i 12.528 visitants i 132 grups amb serveis educatius al 2009²², i potser és una de les poques intervencions que ha tingut repercussió internacional.

El COMEBE, que s'estén entre la comarca de la Ribera d'Ebre i la Terra Alta, és un projecte dinàmic, que a poc a poc va incorporant espais i que parteix de la Batalla de l'Ebre. Aglutina en xarxa diversos espais, construccions, memorials, i centres d'interpretació, amb una presentació en un espai web que facilita la seva difusió. El seu objectiu és relacionar diversos espais històrics dins un territori sense grans distàncies que permetin diversos àmbits d'interpretació: un refugi, una trinxera, una posició defensiva, els hospitals de sang o els soldats internacionals. Les rutes proposades es converteixen en el millor nexa d'unió i font de coneixement. La visita lliure dels espais pot també complementar-se amb visites guiades, visites per a grups que de moment deixen sempre llista d'espera. Una idea molt clara rere tot aquest projecte és que s'hauria de convertir en visita obligada per a les escoles, segons ens comentava un dels seus tècnics, Rafel Sampé. Aposta també pels recursos pedagògics online.²³ Una iniciativa "destinada a presentar les característiques pròpies i úniques que tingué la batalla de l'Ebre en el context internacional de l'època i en la consciència de les generacions que visqueren el conflicte, per convertir-la en un espai d'aprenentatge per al pau i rebuig de la intolerància." (LAPORTE, 2004:57)

El Camp d'Aviació de Rosanes compren el territori de l'aeròdrom republicà i les seves construccions militars: refugis, hangar, caserna... .Si per la seva característica d'espai obert i possibilitat de visita lliure, s'aproxima al cas del COMEBE però amb abast més reduït i context de rereguarda, el volem destacar com a proposta integral de comunicació del patrimoni. Proposta integral perquè tot i partir del patrimoni de la Guerra Civil no s'atura aquí, ja que l'ús agrícola, encara avui, dels terrenys del que va ser l'aeròdrom, s'aprofita per a la interpretació de l'espai natural.

²² Segons dades facilitades pel MUME. Períodes: febrer-desembre 2008 i gener-setembre 2009.

²³ Segons Rafel Sampé i web del COMEBE.

S'optimitzen doncs els recursos, a través d'una acurada proposta didàctica, per difondre el valor històric de les restes materials del camp i el valor del paisatge i l'agricultura. La implicació educativa d'aquest projecte és també molt important, marcada ja com a objectiu inicial.

Un projecte que s'escapa una mica del tractat fins ara és La Ruta de la Pau, inaugurada al maig de 1999. La Ruta de la Pau és un itinerari pels punts més significatius de la Batalla de l'Ebre, però amb la particularitat es planteja com una ruta excursionista. La voluntat: honorar el record dels que van viure la confrontació i contribuir a divulgar els valors de pau i solidaritat entre les generacions més joves. Un recorregut circular de senderisme, que empra la senyalització dels GR i PR existents. A part de tenir el valor de ser una iniciativa de l'any 1999, promoguda pel Consell Comarcal de la Terra Alta, amb la col·laboració de la Federació d'Entitats Excursionistes de Catalunya i altres institucions i entitats de l'àmbit cultural i turístic, té el valor d'unir esport i cultura. Aquest itinerari, que no incloïa cap intervenció museològica sobre el terreny, es va presentar com un guia de senderisme en la que s'afegien notes històriques i informació sobre allotjament i restauració.

3. EL VALLÈS ORIENTAL, CASOS D'ESTUDI

3.1 LA GUERRA CIVIL AL VALLÈS ORIENTAL I EL SEU CONEIXEMENT

El Vallès Oriental, durant la Guerra Civil, es trobava en la zona de rereguarda. En el 1938, el front de la batalla es trobava lluny, a l'Ebre, la franja de ponent, però la proximitat del Vallès Oriental a Barcelona, i el seu desenvolupament industrial, convertiren el territori en zona d'indústria de guerra, en aeròdroms republicans -camps d'entrenament, bases d'atac al front i bases de defensa de Barcelona-, i també en terra d'acolliment de refugiats –els significats políticament, que fugien de la capital, i els que fugien cap a l'exili-. Per altra banda, en el 1939, cap al final de la guerra, aquesta zona esdevé un dels últims llocs de resistència, restant, les tropes franquistes, aturades durant 3 dies a causa dels combats que s'hi desenvoluparen (GESALÍ, 2009). Aquest territori eminentment agrícola però, també estava immers en l'agitació política, en les penúries del racionament i en el desplaçament al front de la joventut.

Els bombardejos a la població civil eren la nova arma de la guerra, una arma que destruïa la indústria de l'enemic i que alhora dinamitava la moral dels combatents al front, conscients que les famílies, a la rereguarda, estaven amenaçades. Les poblacions del Vallès es convertiren, per diversos motius -com d'altres poblacions catalanes-, en objectiu dels bombardejos indiscriminats a la població civil, i la por i l'angoixa fou el pa de cada dia. Bombardejos que situaren a Granollers a les capçaleres de la premsa escrita, amb titulars com “La salvatjada de Granollers”, i que es comparaven amb l'acció duta a terme a Guernika.

Tota aquest història, aquí només esbossada amb quatre pinzellades, enterrada pel franquisme i callada per la transició democràtica, viu encara en el patrimoni –documental, arquitectònic i immaterial- que ha perdurat. Un gran treball de recerca i de difusió, sobretot mitjançant la producció de documentals i la publicació de llibres, ha permès recordar el que va passar. La sèrie de documentals produïda per TV3, o emesos per aquesta canal públic, sobre el conflicte i l'exili, n'és un bon exemple, però sovint ens acosta a una realitat centrada en el conflicte del front, en els esdeveniments a Barcelona, en l'alta classe política o en el destí dels exiliats -els camps de refugiats i els camps de concentració (Argelers, Mathausen)-, quedant en un racó la memòria de la població civil que va viure i sobreviure en la rereguarda. En aquest sentit, els treballs desenvolupats que han aconseguit treure a la llum la tasca de la Junta de Defensa Passiva de la Generalitat, la construcció de refugis i dels bombardejos, com el documental “Ramon Parera, l'home que va salvar Barcelona” (TV3, 2006) o l'exposició “Quan plovién bombes”(MHC, 2007), permeten valorar la

història de la vida quotidiana en la guerra; les circumstàncies i resistència de la ciutadania. És però, amb na de les investigacions publicades de Judit Pujadó, *Contra l'oblit: Els refugis antiaeris poble a poble* (2006), que t'adones de la realitat del setge aeri fora de Barcelona i les capitals, aproximant-te a la realitat local. És per això que la investigació històrica de la Guerra Civil en l'àmbit local i la seva comunicació prenen ara tanta rellevància, no tan sols per la seva importància en quant a dades, sinó per la seva escassetat fins avui.

La idea de que la guerra "passà de puntetes", en aquest territori perifèric i rural allunyat de les grans batalles, potser només es pot desmentir amb les restes patrimonials i la memòria oral dels supervivents, degut a la poca recerca publicada. Així doncs les propostes museològiques patrimonials que es desenvolupen en aquest territori, o documents audiovisuals com per exemple "Trencant el silenci" (CIDAG i VOTV, 2009)²⁴, ens posen a l'abast aquesta història pròpia i personal de les dones que veien marxar els fills al front, dels nens que corrien a amagar-se en sentir els avions o dels enfrontaments entre partidaris d'un i altre bàndol al poble.

La descoberta del patrimoni local ens ha d'ajudar al coneixement de la història dels esdeveniments de la Guerra Civil apropant-nos-la com la realitat viscuda que ens pertany, i ha de fer-ho a partir de la seva correcta investigació, interpretació i comunicació. Perquè creiem que aquest valor local afavoreix un interès creixent en la nostra història, i que poder visitar un refugi antiaeri a quatre carrers de casa pot significar despertar l'interès cap al coneixement d'uns fets la Guerra Civil que fins avui s'havien més aviat amagat.

3.2 EL PATRIMONI DE LA GUERRA CIVIL AL VALLÈS ORIENTAL I LA SEVA GESTIÓ CULTURAL

El patrimoni cultural del Vallès Oriental és força rica en art, història i paisatge natural. Son diverses les propostes museològiques que ens apropen al coneixement del patrimoni arquitectònic i artístic prehistòric, romà, medieval o modernista, o al coneixement i protecció del medi natural, ja sigui a partir d'iniciatives municipals o privades -museus municipal o col·leccions privades-. Però podem afirmar que fins el 2006 el patrimoni i la memòria de la Guerra Civil era pràcticament invisible. Les iniciatives d'aquests anys cap aquí comencen a fer evident la seva recuperació i són les escollides per convertir-se en cas d'estudi.

²⁴ "Trencant el silenci", dirigits per la historiadora Assumptà Montellà, d'emissió en la VOTV (Vallès Oriental Televisió), està realitzat a partir dels testimonis orals dels supervivents del conflicte bèl·lic a la comarca.

Prenem 3 casos de recuperació d'un refugi antiaeri de la Guerra Civil, el refugi antiaeri de la plaça Maluquer i Salvador de Granollers, el refugi antiaeri de l'estació de la Garriga i el refugi antiaeri de Ca l'Arnau de Montornès, per a conèixer en casos les opcions que ofereixen a nivell cultural i com s'han dut a terme. Tres projectes, que sobre una mateixa recta direcció nord-sud, que travessa la comarca – la carretera de Vic-Granollers-Masnou -, separats per una vintena de quilòmetres i a menys de 30 minuts en cotxe.

Ens proposem realitzar un estudi individualitzat de cada cas i posteriorment realitzar una reflexió comparada dels 3 casos. Per aquest estudi seguirem els passos que segons Annette Viel estructuraven un pla d'interpretació (IZQUIERDO, 2006:13): conservar, valorar i interpretar. Donades les circumstàncies que aquests casos d'estudi són més fruit d'una "certa improvisació", però amb consciència i voluntat d'actuació més o menys definida, i no pas fruit d'un pla d'interpretació previ totalment definit, plantejarem una estructura d'anàlisi que se'ns adapti al processos reals duts a terme:

- Recordant els fets.* Apunt dels esdeveniments històrics per a contextualitzar l'element patrimonial.
- Fitxa de l'element patrimonial.* Quatre dades per a la descripció física –situació i característiques- de l'element patrimonial.
- 1. *CONÈIXER PER CONSERVAR.* L'origen de la iniciativa, el procés de recerca històrica i la conservació física del patrimoni.
- 2. *VALORAR.* El valor de l'element patrimonial, els objectius plantejats en la seva recuperació i els àmbits d'interpretació d'aquest bé.
- 3. *COMUNICAR.* La proposta interpretativa, la intervenció necessària en el bé patrimonial per a la seva presentació i comunicació, els mitjans de comunicació escollits i els recursos que complementen aquest patrimoni a nivell local en relació a la memòria de la Guerra Civil.
- 4. *GESTIONAR.* Els òrgans competents d'aquest patrimoni, les actuacions municipals en patrimoni i la gestió econòmica, els recursos humans i la promoció d'aquest projecte.
- 5. *AVALUAR I PLANIFICAR.* Breu valoració de la rebuda del projecte realitzat i projectes de futur.

3.3 EL REFUGI ANTIAERI DE LA PLAÇA MALUQUER I SALVADOR A GRANOLLERS

RECORDANT ELS FETS

El 31 de maig de 1938, Granollers, que formava part de la zona de rereguarda com també ho era tot el Vallès Oriental, fou bombardejada per avions italians al servei de Franco. *“El seu objectiu era destruir una de les dues centrals elèctriques de la ciutat. (...) els avions van descarregar sobre el centre de Granollers 60 bombes que sumaven un total de 750 kg. El bombardeig va durar només un minut, va afectar més d'un centenar d'edificis –cap de les bombes, però, no va caure a la central elèctrica- i segons les xifres oficials va causar la mort de 224 persones, entre elles 22 nens, encara que el nombre total de víctimes mortals va ser més gran. Va ser un dels bombardejos més mortífers de tota la guerra. Segurament cap altre dels més de 600 bombardejos que va haver-hi a Catalunya va fer més morts en menys temps.”*²⁵. Deixà una ciutat plena de morts, de runa i de pors, i no fou fins després d'aquest bombardeig que potser fou palesa la necessitat real de protegir-se i s'intensificà i finalitzà la construcció dels refugis, pocs mesos abans de la fi de la guerra (1 d'abril de 1939).

*“Fins al final de la guerra, Granollers encara va patir tres atacs aeris més (24, 25 i 26 de gener de 1939), amb un resultat de 34 morts, amb la qual cosa es va convertir en la cinquena ciutat dels Països Catalans amb més morts per bombardeig, després de Barcelona, València, Figueres i Alacant”*²⁶. El dia 28 de gener de 1939, les tropes de Franco entraven a Granollers.

²⁵ GRAU, 2008.

²⁶ Íbid.

FITXA DE L'ELEMENT PATRIMONIAL

NOM: Refugi de la plaça Maluquer i Salvador,

[en documentació de l'època: *Refugio del Grupo escolar "Luís Castellá"* (avui Pereanton)].

POBLACIÓ: Granollers (Vallès Oriental).

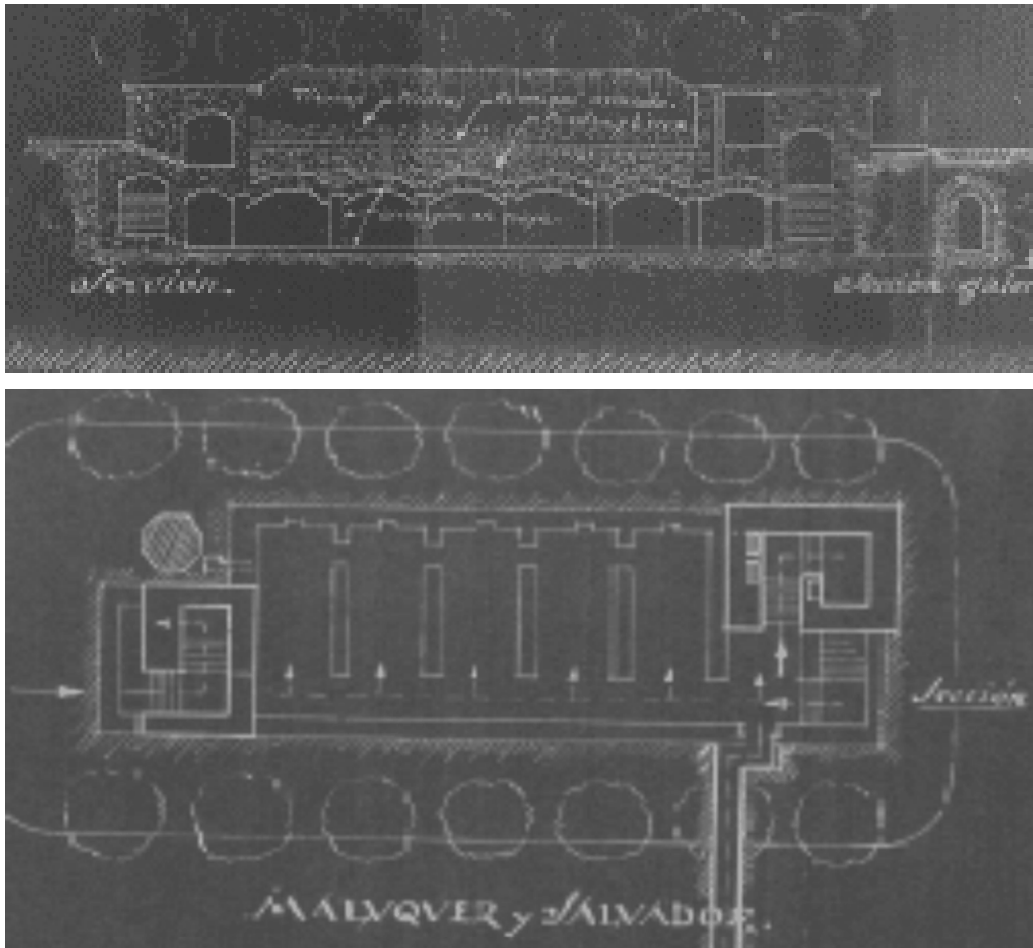
SITUACIÓ: Nucli urbà, centre històric. Plaça Maluquer i Salvador (antiga plaça de Can Sínia).

ANY DE CONSTRUCCIÓ: 1938.

FUNCIONALITAT: Refugi antiaeri civil amb capacitat aprox. de 800 persones.

CARACT. ARQUITECTÒNIQUES: Tipus cel·lular. Materials: pedra, maó, i formigó armat. Superfície de 154 m² amb 25 metres de llargada.

*SECCIÓ I PLANTA*²⁷:

²⁷ "Plànols de refugis, 00/00/1938". [Document municipal]. Fons Arxiu Municipal de Granollers.

1. CONÈIXER PER CONSERVAR

1A. INICIATIVA I RECERCA

“L'AJUNTAMENT DE GRANOLLERS DESCOBREIX L'ENTRADA D'UN DELS REFUGIS ANTIAERIS MÉS GRANS DE LA GUERRA CIVIL CONSTRUÏTS A LA CIUTAT. L'Ajuntament de Granollers ha informat aquest divendres 9 de novembre de la descoberta de l'entrada d'un dels refugis antiaeris més grans construïts a la ciutat durant la guerra civil”²⁸. Així és com l'any 2007 algun dels mitjans de premsa escrita donaven la notícia del que seria la recuperació del refugi antiaeri de la Guerra Civil Espanyola a la plaça Maluquer i Salvador de Granollers. La iniciativa la duia a terme la *Regidoria d'Obres i Projectes* i l'*Àrea de Programació, Relacions Ciutadanes i Serveis d'Alcaldia* de l'Ajuntament de Granollers, ambdues en aquell moment al càrrec d'Albert Camps Giró. L'acció s'emmarcava dins el discurs de recuperació del patrimoni de la ciutat i alhora de recuperació de la memòria històrica, en el cas de Granollers, memòria molt lligada al bombardeig del 1938.

Aquesta no era, però, la primera iniciativa d'aquest tipus que es duia a terme a la ciutat. Un refugi antiaeri sota l'edifici de l'ajuntament de Granollers ja s'havia reobert anys enrere fent-lo accessible i circulable, duent-s'hi a terme de forma esporàdica algunes visites obertes als ciutadans coincidint amb esdeveniments o dates claus de commemoració. També al carrer Josep Irla el refugi “de les oficines de Llum i Força” fou reobert realitzant-s'hi alguna visita. D'altres, com el refugi del carrer València (antic carrer Minetes), també havien estat inspeccionats per a valorar-ne el seu estat. En alguns casos el coneixement de la seva existència es devia a la memòria oral, mentre que en d'altres casos es produïen troballes més aviat fortuïtes, o si més no inesperades, apareixent en el subsòl de la ciutat degut a la realització d'obres. Sens dubte però, és la recerca en arxius, a través d'un projecte d'estudi històric, la que permet establir un mapa aproximat dels refugis antiaeris de la ciutat, i diem aproximat, ja que la documentació recollida permet posar en dubte l'efectiva construcció i finalització de tots els que consten en la planificació de la Junta de Defensa Passiva Local del 1937.

Es conserva en alguns casos indicacions constructives i plànols, així com el càlcul de costos en documentació del fons de l'Ajuntament²⁹. Actes de plens de l'Ajuntament del període de la guerra, recullen les dificultats per obtenir els materials i recursos econòmics per dur-los a terme. De fet, fou aquesta informació la que permeté iniciar les cales a la plaça per a trobar l'entrada al refugi. Les dades documentals sobre el refugi de la plaça Maluquer i Salvador, que es projectà amb posterioritat al bombardeig de maig de 1938 com un “*refugio de mayor seguridad*”³⁰, eren prou sòlides per tirar el projecte de “descobriment” d'aquest patrimoni endavant, dades a les que s'afegia la memòria oral dels

²⁸ Notícia publicada al diari *Avui* en data de 09/11/2007 (AVUI, 2007).

²⁹ En aquesta es cita els motius de construcció dels refugis dels centres escolars, com serà el refugi i el seu cost (GARCIA, 1938).

³⁰ L'ampliació del refugi de galeria construït sota el centre d'ensenyança “Luis Castellá” es projecta per “*infundir una mayor tranquilidad a los familiares (...) para así poder reanudar las clases*” *Ibid.*

veïns de la ciutat. La memòria oral d'alguns supervivents que, en aquells anys d'infantesa, havien donat un cop de mà en la construcció del refugi, que havien jugat en els anys de postguerra que havia estat obert, o que més recentment, durant la realització d'obres en els edificis veïns hi havien fins i tot entrat pel túnel que connectava el refugi amb l'escola adjacent, permetien, segons els responsables municipals, "arriscar-se" al seu "descobriments". Segons paraules del regidor Albert Camps, això suposava "l'aventura de buscar allò que sabíem que hi era però que no sabíem en quines condicions estava". Tot i que alguns d'aquests testimonis asseguraven el bon estat de conservació d'aquest patrimoni, el dubte sobre la seva conservació i el fet que pogués haver estat reomplert totalment de terra i runa seguien existint.

Els endevinaments de la Guerra Civil a Granollers i comarca han estat estudiats en diversos casos. Publicacions monogràfiques i articles com els de Joan Garriga i Andreu entre altres, de les que podem citar *Granollers 1936-1939: conflicte revolucionari i bèl·lic* (1990), *Revolta i guerra civil 50 anys després: Granollers i el Vallès Oriental: 6 de novembre al 14 de desembre '86* (1986) o *Granollers. El bombardeig de 1938* (2002) donen una idea del desenvolupament de la investigació històrica precedent sobre el conflicte. Aquesta investigació va prosseguir en els anys 2007 i 2008 focalitzant l'interès en el bombardeig del 1938, en les seves causes, en les seves conseqüències -com la intensificació dels treballs de construcció de refugis-, i en els seu context. La recerca, entre d'altres a l'Arxiu Municipal de Granollers, permetia la recopilació d'informació sobre els efectes del bombardeig a la ciutat, sobre la construcció dels refugis i sobre la seva consideració en l'inici de la dictadura franquista. Per altra banda, la recerca en la *Biblioteca Nacional de España* descobrí fortuïtament³¹ fotografies de la ciutat després del bombardeig que permetien ampliar la concepció que es tenia dels estralls provocats.

1B. CONSERVACIÓ PREVENTIVA FÍSICA DEL BÉ PATRIMONIAL

En el novembre de 2007 es realitza el procés d'inspecció del subsòl de la plaça per a localitzar un dels accessos al refugi. Gràcies al plànols disponibles de l'època, les cales realitzades aconseguen trobar l'accés al refugi. Només l'escala de baixada resultà estar reomplerta de runa. Sota la plaça, el refugi perdura en bon estat, quasi intacte, i potser sense finalitzar, ja que hi mancaven elements com el passamà de l'escala, l'espai d'infermeria i el d'higiene, o els bancs que la normativa de refugis de la Junta de Defensa Passiva de la Generalitat exigia. L'altre accés potser no s'arribà a construir, potser es tapià o potser es destruí.

³¹ L'historiador Josep Grau i Mateu les localitzà en el fons "*Archivo de la Guerra Civil*" mentre realitzava una investigació sobre la protecció del patrimoni artístic català durant la guerra (GRAU, 2008).

Malgrat l'alt nivell d'humitat, l'interior del refugi es conserva en bon estat. La intervenció que s'efectua per a garantir la conservació física de la construcció, consisteix en la consolidació d'algun tram de volta, en la disposició de 2 reixes que impedeixen l'accés al túnel i la degradació de les parets de terra per la manipulació del visitant, en assegurar la ventilació, i en la disposició d'un sistema de tancament exterior -porta metàl·lica-. Aquestes intervencions s'efectuen amb criteri d'integració a l'espai construït però no de "falsificació".

2. VALORAR

2A. VALORACIÓ DEL BÉ PATRIMONIAL I OBJECTIUS DE LA SEVA RECUPERACIÓ

Es valora el refugi, com a element patrimonial, per motius intrínsecs al bé immoble construït i per motius històrics. La singularitat de la construcció arquitectònica rau en que és l'únic dels refugis construïts, a Granollers, de tipologia cel·lular –amb espais amplis contigus, comunicats entre si, a una banda del passadís- i també l'únic que seguí les normes de construcció vigents amb la col·locació de llosa d'explosió de formigó armat. Per altra banda és molt bon exemple de l'ús de material de construcció reaprofitat ja que s'empraren carreus de l'església i rails de vies de tren. Es valora especialment la seva recuperació com a espai "museològic" ja que per la seva ubicació, i pel seu disseny i dimensions –espai circulable ampli- permet, a diferència dels altres refugis reoberts a la ciutat, el desenvolupament de vistes al seu interior amb comoditat. Tant el refugi de l'ajuntament com el del carrer Josep Irla, per la seva tipologia de galeria, només permetien visites amb un nombre de visitants molt reduït i de circulació complicada. Per altra banda, el refugi del carrer València forma avui part de la xarxa de clavegueram, i els refugis privats, presents en propietats particulars i amb accés per l'interior de la vivenda, ofereixen tant problemàtiques de comunicació del patrimoni com de gestió administrativa.

En termes d'economia de gestió, el fet que sigui de propietat municipal, facilita el desenvolupament d'un projecte d'aquestes característiques. Per altra banda, el seu bon estat de conservació permet i agilitza una intervenció rehabilitació o adequació menys costosa econòmicament i més reduïda en inversió de temps, i acotada en terminis d'intervenció.

El valor històric que s'atorga al refugi ve donat per la seva condició de testimoni material de la vida de la població civil durant el setge aeri de la guerra, de la seva por i de la democràcia i llibertats coartades, i alhora dels esforços per vèncer la mort. És el relat en pedra, maó i formigó, dels fets succeïts durant la Guerra Civil en una ciutat ja molt transformada des d'aquells dies.

Tots aquests elements de valor del refugi de la plaça Maluquer i Salvador recolzen la possibilitat real de recuperació d'aquest bé immoble, permetent-ne un ús museològic. L'objectiu principal és convertir-lo en un recurs per

a la interpretació dels fets del bombardeig de maig de 1938 i una manera per recuperar i promoure el coneixement de la Guerra Civil i la història dels vençuts. “No es pot esborrar la por ni la foscor, però a través de la llum minsa dels refugis es troba la claror de la història, el record dels testimonis dels bombardejos” (GARRIGA, 2008:5). És l’oportunitat de “la guerra per la pau”; de transmetre als joves el que va passar tot just fa 7 dècades, i d’evitar que s’oblidi. Són els mateixos propòsits que el Museu de Granollers declara en la presentació de la exposició “GR 1/5/1938”: “El Museu es proposa no deixar en l’oblit el passat més trist, i ser incitador de les necessàries reflexions per encarar un futur de pau. El Museu de Granollers vol contribuir a fer que el visitant no sigui sols un espectador. El vol emocionar i motivar. Li vol oferir la possibilitat de deixar de ser un simple observador d’uns fets i d’una història, i esdevenir un actor d’un futur possible: el de la construcció d’escenaris de concòrdia.”³²

Aquests objectius porten inherents una funció social. La difusió del patrimoni local implica la interpretació de la seva història i facilita la creació de vincles amb la ciutat, amb paraules d’Albert Camps: “el patrimoni històric com a element clau per el sentiment de pertinença al lloc”. I el coneixement de la guerra pretén la reflexió sobre la pau, sobre la capacitat de “canviar bombes per paraules” i “violència per diàleg”³³, que s’inicia pel desenvolupament de l’individu dins una família i dins una comunitat en pau, per aconseguir, segons Camps, “entendre la pau no només com l’absència de guerra militar”.

2B. INTERPRETACIÓ DEL BÉ PATRIMONIAL

La seva interpretació es planteja per poder tractar aquells aspectes que la investigació històrica ha posat al descobert:

-*El bé patrimonial* : el quan i el com de la construcció del refugi, característiques arquitectòniques, funcionalitat i usos, vicissituds de la seva existència, i les Juntes de Defensa Passiva.

-*El bombardeig de la ciutat* : els fets, els motius i les conseqüències. Els efectes d’un setge aeri en la població i les petites històries personals.

- *Història local de la Guerra Civil* : la ciutat en el context polític i militar de la guerra, l’activitat industrial de la rereguarda i les condicions de vida de la població.

També permet desmentir algunes de les històries que ja estan en el subconscient popular, com per exemple que el bombardeig del 38 va ser en un dijous, dia de mercat setmanal, quan en realitat era dimarts i la gent que hi

³² Paraules de Carme Clusellas en la presentació del catàleg de l’exposició (AJUNTAMENT DE GRANOLLERS (2008). *GR.31/5/1938...* [Catàleg de l’exposició]: 5)

³³ Paraules de Josep Mayoral en la presentació del catàleg de l’exposició. Íbid.:4.

havia al carrer era la que feia cua pel racionament d'aliments i la que esperava entrar a escola. O que a l'església hi va caure una bomba que la deixà enrunada, quan en realitat fou conseqüència de la crema per part d'anticlericals i enderrocada per voluntat del Comitè Revolucionari. O que el bombardeig fou en represàlia a la mort del general Gay a les Franqueses del Vallès, quan l'objectiu era la destrucció de la central elèctrica.

3. COMUNICAR

3A. PROPOSTA INTERPRETATIVA

Per aconseguir els objectius plantejats amb la recuperació d'aquest patrimoni es considera que la millor manera de fer-ho és mostrar el refugi com era, que donada la seva bona conservació, és com ens ha arribat. Per tant s'opta per la *no intervenció* a nivell museogràfic per a aconseguir la major força de transmissió de la construcció en si mateixa. Es pretén que "la nuesa de l'entorn, la foscor, la humitat, la sensació de fredor..." de "l'arquitectura de la por" (GARRIGA, 2008:5), com anomena als refugis l'alcalde de Granollers Josep Mayoral, aconsegueixi un impacte emocional.

Es vol aconseguir la transmissió de coneixement a través de les sensacions que el visitant experimenti en el lloc, conduït per una proposta de comunicació interactiva. Les parets fredes de pedra, el terra humit, l'absència de llum solar, la impossibilitat de fitar l'exterior, cap seient on reposar... expliquen moltes coses per si mateixes, i facilita aproximar-se o imaginar l'angoixa dels que s'hi protegien. Són els mateixos objectius que els de l'exposició "GR.31/5/1038", segons la directora del Museu de Granollers, Carme Clusellas: "(...)pretén també destil·lar l'essència dels fets i oferir la vivència. La possibilitat que el visitant evocui l'horror d'aquell minut, revisqui el vol dels avions, visualitzi la ciutat enrunada, llisti els noms del 224 morts,(...)"(GARRIGA, 2008:5).

3B. INTERVENCIÓ EN EL BÉ PATRIMONIAL PER A LA SEVA PRESENTACIÓ

3b.1. Condicionaments per a la visitabilitat

L'adequació per a fer factible la transformació del refugi en element patrimonial visitable requereix petites intervencions com la col·locació d'un passamà en el tram d'escales, i d'una instal·lació elèctrica nova. En ambdós casos, les característiques dels elements emprats (passamà de ferro, bombetes, cables,...) imiten els originals amb la voluntat de no desvirtuar i completar la percepció de l'espai. Percepció per a la qual s'ha considerat important reproduir la baixa intensitat lumínica i el color de llum. L'explicació del guia dona a conèixer aquesta intervenció actual evitant caure en el fals històric.

3b.2. Intervenció museogràfica

Les intervencions estan subjectes al criteri de la proposta interpretativa de *no intervenció*, per això, per la missió de comunicació del patrimoni, no s'afegeixen cap element dins el refugi. Només un element exterior, pertanyent a la senyalització realitzada de l'itinerari de la memòria del bombardeig, dels *Espais de Memòria*, adverteix de l'existència del refugi en el subsòl de la plaça ja que exteriorment és "invisible". Aquesta senyalització és un panell explicatiu de títol "Els Refugis antiaeris de Granollers" que contextualitza les accions de bombardeig i la construcció dels refugis, i exposa el cas del refugi de la plaça Maluquer i Salvador il·lustrant-ho amb unes fotografies de l'interior del refugi i el plànol del projecte arquitectònic.

-Imatges actuals de l'interior del refugi (dalt) i imatges de la plaça Maluquer i Salvador amb la porta d'accés al refugi tancada i oberta (Fotog. M.Xirau)-

Hem de fer una menció especial al projecte del tancament exterior del refugi. Si bé no es pot considerar pròpiament una intervenció d'àmbit museogràfic, esdevé en certa manera un element de comunicació. La porta dissenyada, amb un mecanisme hidràulic d'obertura, queda integrada en el paviment de la plaça quan està tancada per aconseguir l'ús normal de la plaça, ja que des d'urbanisme municipal es considerava que la presència del refugi no podia suposar "la inhabilitació d'un espai per al ciutadà, convertint-se en una nosa"³⁴. Potser la vessant negativa és que el fa passar desapercebut degut a la distància a que es troba el panell explicatiu. Per contrapartida "l'espectacularitat" del procés d'obertura, i de l'espai amb la porta oberta crida l'atenció dels vianants i actua com element d'atracció que fa despertar la curiositat a aquells que desconeixen el patrimoni.

-Panell de senyalització a la plaça Maluquer i Salvador (Fotog. M.Xirau)-

3C. MITJANS DE COMUNICACIÓ

3c.1. Mitjà propi de comunicació

La visita guiada, és a dir, la comunicació oral amb el visitant, és el mitjà escollit per a la comunicació d'aquest element patrimonial, i es dirigeix a tot tipus de públic. S'han desenvolupat 2 tipus de visita guiada: la visita guiada restringida al refugi i la visita guiada al refugi com un dels "escenaris dels fets" a la ciutat, inclosos en l'itinerari guiat "Granollers, ciutat bombardejada".

La visita guiada restringida al refugi consisteix en una explicació oral que inclou una breu contextualització històrica i el relat dels bombardejos i de la construcció dels refugis, fent sobretot especial atenció als aspectes relacionats amb les condicions de vida dels ciutadans a la rereguarda. L'establiment d'una comunicació interactiva guia-visitant, a partir del plantejament de preguntes, vol provocar una reflexió sobre l'experiència que van viure els ciutadans sota el setge aeri. Aquestes visites guiades són gratuïtes, tenen una durada aproximada de mitja hora i es realitzen en grups de màxim 30 persones. S'han dut a terme en les anomenades "Jornades de portes obertes" dins els actes de commemoració del bombardeig del 1938 des de l'any d'obertura del refugi, el 2008. De fet, l'ocasió del 70è aniversari del bombardeig propiciava fer-lo visitable per primera vegada, i fer-ho dins el nou enfocament d'aquests

³⁴ Segons Albert Camps i Giró.

actes vers la pau. La gran aflluència de visitants en les jornades del 2008 feu ampliar, als caps de setmana posteriors, els dies de visita.

L'itinerari guiat "Granollers, ciutat bombardejada" és una ruta temàtica urbana, duta a terme pel Museu de Granollers, que ressegueix alguns dels punts bombardejats de la ciutat i d'altres espais significatius en aquest context. És també una visita guiada, d'un horari de 2 hores de durada, que es recolza en recursos gràfics, com fotografies dels estralls del bombardeig que permeten comparar l'estat en que quedà la ciutat en els punts exactes, per narrar aquells fets. Durant l'itinerari es visita el refugi de la plaça Maluquer i Salvador. La visita finalitza en el Centre de Cultura per la Pau Can Jonch, en el que hi ha un plançó de l'arbre de Guernika, amb l'objectiu de reflexionar sobre la guerra per fomentar la pau. El fulletó "Granollers. El bombardeig de 31 de maig de 1938" dels *Espais de Memòria*, és un suport escrit entregat a l'inici de la visita que permet revisar la informació transmesa en la visita, un cop finalitzada. Aquestes visites es realitzen des del 2008 de forma periòdica el penúltim diumenge de mes a les 12h del migdia, requereixen una inscripció prèvia (màx. aprox. 30 persones) i el pagament de 3,5 €/persona.

El nombre de visites realitzades no s'atura però a les mencionades ja que es realitzen visites per a grups sota demanda. En especial són molt importants les visites d'escolars i comencen a tenir-se en compte dins els calendaris d'activitats de primària i secundària.

El 2008 es dueren a terme al voltant de 6 jornades de portes obertes i 5 visites guiades programades, a les que s'han d'afegir les concertades, ampliant-se en el 2009 les visites programades.

3c.2. Recursos complementaris de comunicació i contextualització.

Les activitats i projectes inserits en el context general de recuperació de la memòria històrica de la Guerra Civil, actuen de suport i difusió a la comunicació del refugi, com de manera retroactiva, el refugi actua de recurs complementari a les altres iniciatives. Les actuacions dutes a terme per les institucions municipals, podem classificar-les en:

A/ ACTES DE COMMEMORACIÓ DE L'ANIVERSARI DEL BOMBARDEIG DEL 31 DE MAIG DE 1938. Des del restabliment dels ajuntaments democràtics s'ha realitzat sense interrupció un acte institucional lligat a la memòria i als supervivents i víctimes de la Guerra Civil. En el 2008 el caràcter d'homenatge d'aquests actes es van definitivament orientar cap a la cultura de la pau, amb la iniciativa de "Vila oberta per la pau" amb els objectius de: reconeixement de les víctimes i els supervivents, recuperació de la memòria històrica, reflexió al voltant del diàleg i la pau, mitjançant sobretot la difusió i sensibilització treballant amb d'altres ciutats bombardejades. Els actes de 2008 i 2009 han inclòs les següents iniciatives:

-HOMENATGES. Homenatge als supervivents i a les víctimes del bombardeig, per exemple amb l'acte memorial dut a terme en el monument erigit en el Cementiri de Granollers l'any 2000.

-INTERVENCIÓ MUSEOLÒGIQUES.

-*Exposicions temporals.* Realitzades i produïdes pel Museu de Granollers com "GR.31/5/1938" (maig de 2008) —que és una revisió, amb un nou enfocament, a la realitzada en el 1988 en la commemoració del 50è aniversari del bombardeig-, i produccions externes exposades en altres centres de cultura, com per exemple "60 anys dels drets humans".

-*Senyalització dels indrets del bombardeig.* Intervenció en l'entramat urbà per donar a conèixer els indrets on van caure les bombes i els refugis. S'ha col·locat una rajola bicolor amb un disseny especial davant dels edificis que reberen l'impacte de bomba, a partir de les dades del "Registre d'edificis sinistrats a causa del bombardeig del 31 de maig. Declaracions jurades presentades pels ciutadans", i uns monòlits informatius en punts destacats. El projecte s'ha desenvolupat com a ruta o itinerari dels *Espais de Memòria* del Memorial Democràtic, i és a partir del qual es duen a terme les visites guiades "Granollers, ciutat bombardejada".

-Imatges de la senyalització al parterre dels indrets del bombardeig i dels monòlits informatius (Fotog. M.Xirau)-

-*Patrimoni recuperat.* Visites al refugi de la plaça Maluquer i Salvador (inauguració en maig de 2008). Ambdós projectes anteriors són el seguit d'intervencions més properes en les que s'ha immers la recuperació del refugi.

-TRANSMISSIÓ ORAL DE LA HISTÒRIA.

-*Conferències.* Cicle de conferències Memòria i Història (2008), entre d'altres: "Exili i Oblit", "Refugiats i evacuats de guerra a Granollers", "Els bombardejos de Catalunya i Granollers".

-*Testimoniatge: transmissió intergeneracional.* Xerrades dels supervivents als alumnes de batxillerat de les escoles de la ciutat.

-MANIFESTACIONS PER LA PAU. Activitats simbòliques amb la col·laboració d'associacions culturals i de totes les escoles de la ciutat, com per exemple el *Bombardeig poètic*, llançant des d'una avioneta milers de poemes sobre la ciutat, segons El Col·lectiu l'Embut que inicià l'activitat en el 2006, "transformant un bombardeig en una experiència emotiva, participativa i pacífica, i mostrant que sempre hi ha alternatives a l'opció bèl·lica"; els *Paraigües per la Pau*, un projecte per a la reflexió també sobre la pau mitjançant la creació artística pictòrica, realitzat el 2009; l'activitat esportiva *La cursa de la pau*, organitzada per l'entitat Xics de Granollers; o el gest simbòlic de la plantació d'un plançó de l'arbre de Guernika en el pati del Centre de Cultura per la Pau de Can Jonch.

B/ EL CENTRE DE CULTURA PER LA PAU DE CAN JONCH. Creat per l'Ajuntament de Granollers amb 4 línies: la cooperació i la solidaritat, mediació i gestió pacífica de conflictes per la convivència i cohesió social, drets humans i memòria històrica. En relació a la memòria històrica inclou un espai de documentació especialitzada de la guerra civil a Granollers i de cultura de pau, i l'acollida i realització d'exposicions (p.ex: "*Asignatura pendiente: La Guerra Civil española en los libros de texto 1939-2005*", produïda pel Museu de la Pau de Guernika).

E/ NOVES TECNOLOGIES. Recursos en xarxa com l'espai web www.bombardejosdegranollers.info del Museu de Granollers, amb molta informació d'arxiu i multimèdia sobre el bombardeig a la ciutat del 1938 i els del 1939.

C/ RECERCA HISTÒRICA. Un dels projectes que es duen a terme és en l'àmbit de memòria oral, a través la recerca exhaustiva i enregistrament del testimoni dels supervivents per tal de recollir les seves vivències i obtenir un material documental per posar a disposició dels investigadors.

D/PUBLICACIONS. Entre d'altres ja citades, en l'àmbit de la investigació històrica del bombardeig de Granollers, podem citar "Granollers, El bombardeig de 1938" de Joan Garriga, que forma part de la col·lecció "Coneguem Granollers" editada pel Museu de Granollers i l'Ajuntament de Granollers. Una altra iniciativa és la de la confecció d'una *Guia de lectura* sobre la pau des de la Xarxa de Biblioteques de la ciutat.

F/ POSICIONAMENT I COMPROMÍS INSTITUCIONAL PER LA PAU. Participació, i posicionament públic municipal, de l'Ajuntament de Granollers i els seus representants en organitzacions per la pau treballant en relació amb d'altres ciutats

bombardejades; significació de l'alcalde en *Majors For Peace*, acolliment de les activitats de la *Red Española de Ciudades Educadoras*"; en l'àmbit d'educació, democràcia i construcció de pau, o signatura d'un manifest i impuls de la xarxa de "ciutats obertes a la pau".

4. GESTIONAR

4A. ÒRGAN COMPETENT

La iniciativa i obres de recuperació del refugi, de propietat municipal, ha estat una iniciativa d'àrees i regidories de l'ajuntament, passant la seva gestió cultural a mans de l'organisme municipal Patronat Museu de Granollers.

4B. CONTEXT DE GESTIÓ CULTURAL MUNICIPAL

L'activitat cultural de promoció municipal, en l'àmbit de comunicació del patrimoni, està encapçalada pel Museu de Granollers, i duu a terme tant treballs de recerca com itineraris guiats per donar a conèixer la ciutat medieval o la ciutat modernista. En l'àmbit cultural també l'equipament Roca Umbert Fàbrica de les Arts treballa per la dinamització de la ciutat.

4C. GESTIÓ ECONÒMICA

El finançament d'aquest projecte ha estat a càrrec de l'Ajuntament de Granollers amb la col·laboració, mitjançant subvenció econòmica, del Memorial Democràtic, que no tan sols ha participat en el projecte de recuperació del refugi sinó també en la intervenció de senyalització del bombardeig i en el projecte de recuperació de memòria oral d'entrevistes a supervivents.

4D. RECURSOS HUMANS

No hi ha personal específic fix destinat a aquest patrimoni recuperat, i podríem dir que només el guia té una relació contractual puntual amb aquest projecte, mancant també els recursos necessaris per al manteniment de l'espai (p.ex. neteja i revisió dels elements elèctrics).

4E. PROMOCIÓ

Aquest patrimoni no disposa d'espai web propi de difusió, i l'accés a la informació relativa a la comunicació del refugi només es pot fer a través de la pàgina del Museu de Granollers o de l'Ajuntament de Granollers, o mitjançant les publicacions periòdiques escrites com la premsa local i comarcal (*El 9nou, Revista del Vallès*), que en fa ressò

mitjançant articles de notícia o l'agenda, o com els butlletins, agendes municipals (p.ex. *El Rengle*) i programes d'actes d'esdeveniments concrets.

La col·laboració del Memorial democràtic i la incorporació dels espais del bombardeig i del refugi en la xarxa d'*Espais de Memòria* permet també una nova via de difusió.

5. AVALUAR I PLANIFICAR

5A. EL PRESENT

Es consideren de vital importància els projectes actuals en desenvolupament ja que aquest és l'únic moment que ens queda per salvar la memòria dels supervivents, per a evitar que es repeteixi. L'èxit, per exemple, de les visites guiades al refugi de la plaça Maluquer i Salvador són un clar exponent de l'interès de la ciutadania per aquest patrimoni i la seva història, i la idea de que "és millor oblidar aquest passat d'horror" cada cop és més minoritària.

5B. EL FUTUR

En aquest moment les actuacions de caràcter museològic en patrimoni de la Guerra Civil queden aturades, ja que es considera que la recuperació del refugi de la plaça Maluquer i Salvador i la senyalització dels indrets del bombardeig són molt bones eines pels objectius marcats. Sembla que no hi ha més arquitectura i espais de guerra recuperables a la ciutat. Hi ha refugis que amb la construcció immobiliària s'han condemnat quasi a l'oblit, i hi ha refugis encara per destapar, però la possibilitat d'una hipotètica intervenció museològica o de la seva incorporació al patrimoni, com podria plantejar-se amb el refugi de la fàbrica de Can Muntanyà, queden a l'aire. El futur s'orienta cap a la comunicació del patrimoni recuperat, seguint amb les iniciatives iniciades, i cap la complementació d'aquests espais amb l'ampliació del seu discurs. No hi ha l'interès de fer un centre permanent específic d'interpretació de la Guerra Civil a Granollers ja que es concep un projecte més dinàmic a través d'exposicions temporals i activitats puntuals. Per altra banda, un dels projectes en relació a la recuperació de la història és fer accessible el fons documental i fotogràfic del bombardeig i la Guerra Civil a través de la creació d'un arxiu al Centre de Cultura per la Pau.³⁵

La inclusió del patrimoni de la guerra civil en una xarxa temàtica a nivell comarcal, que podria establir vincles amb el territori adjacent com Montornès o Les Franqueses és considera interessant però es deixa en mans del Consell Comarcal.

³⁵ Segons Albert Camps i Giró.

3.4 EL REFUGI ANTIAERI DE L'ESTACIÓ A LA GARRIGA

RECORDANT ELS FETS

"El 1936 les ales es van carregar de plom i l'aviació esdevingué arma. A la Garriga desenes de joves pilots, mecànics i soldats, la nostra gent, es van apressar a defensar el cel de la República i les llibertats de les persones."³⁶ Malgrat la superioritat de l'aviació feixista, el desplegament de camps d'aviació pel territori de rereguarda i l'aplegament de mitjans aeris eren part de la defensa activa del govern català. A Rosanes, en el 1937, se'n construiria un.

"A inicis de març del 1938, en un moment en el qual Catalunya patia un veritable setge aeri, les autoritats de La Garriga van decidir endegar la construcció de tres refugis per a la població a causa del bombardeig i dels nombrosos refugiats establerts a la població."³⁷

"El dia 29 de gener de 1939, l'aviació feixista italiana al servei de l'exèrcit franquista va bombardejar la Garriga. La reorganització del que quedava de les brigades internacionals al municipi va servir d'excusa per a que dues esquadilles d'avions Savoia S-79, carregats amb 120 bombes, ataquessin la població, per tal d'eliminar tota possible resistència. A les 14:44 i altre cop a les 14:45 h (hora local), les bombes van colpejar la població, causant un mínim de 15 víctimes mortals i nombrosos danys materials."³⁸ El dia 1 de febrer, els soldats de Franco entraven a la Garriga.

³⁶ GESALÍ, 2009:8.

³⁷ Text de la placa situada a l'exterior de l'entrada del refugi antiaeri de l'estació.

³⁸ <http://www.aviacioiguerra.cat/espais-bombardejats.php>

FITXA DE L'ELEMENT PATRIMONIAL

NOM: Refugi de l'estació.

POBLACIÓ: La Garriga (Vallès Oriental).

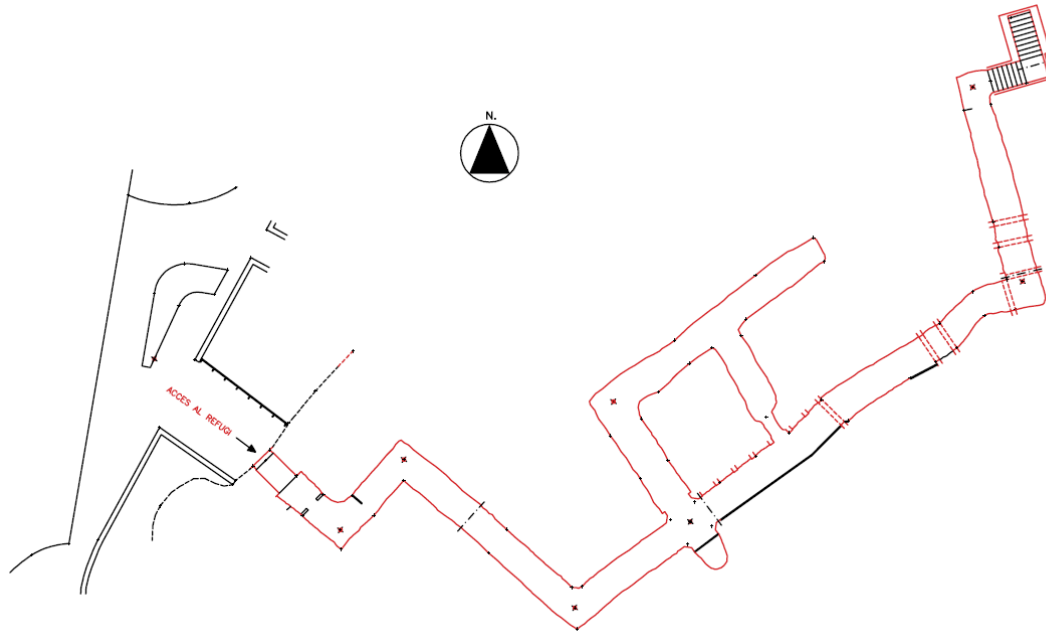
SITUACIÓ: Nucli urbà, centre històric. Carrer Ronda del Carril/ Av. de Pau Casals, davant l'estació de tren.

ANY DE CONSTRUCCIÓ: 1938.

FUNCIONALITAT: Refugi antiaeri civil.

CARACT. ARQUITECTÒNIQUES: Tipus galeria, excavat a la roca granítica amb algun reforç d'obra. Més de 110 metres de galeria.

*PLANTA*³⁹:

³⁹ Plànol extret de AJUNTAMENT DE LA GARRIGA. *El refugi antiaeri* [Fulletó de visita cultural].

1. CONÈIXER PER CONSERVAR

1A. INICIATIVA I RECERCA

La tasca patrimonial municipal duta a terme fins el moment havia estat sobretot centralitzada al voltant del patrimoni del Modernisme (vinculat a l'Àrea de Turisme) i de les tasques d'excavació dels jaciments d'època romana. L'aprovació de l'inici de les "tasques de memòria històrica" pel Ple Municipal de l'Ajuntament de La Garriga, en el 2002, i la creació de l'Àrea de Patrimoni, en el 2004, va suposar l'inici de la recuperació de la història local i dels elements patrimonials vinculats a la Guerra Civil. L'Acte de Commemoració del 67è aniversari del bombardeig a la Garriga fou, de fet, el primer acte commemoratiu i d'homenatge a les víctimes dut a terme per l'Ajuntament.

L'existència del refugi antiaeri de la Guerra Civil al costat de l'estació de tren era coneguda per tots els garriguencs ja que no se n'havia tapat l'accés, amb la creació d'un terraplè i d'una zona enjardinada, fins als anys 80. Els testimonis dels nens, que anys enrere l'havien emprat com a espai per a jugar, coincidien tots en el seu bon estat de conservació. Des de l'Àrea de Patrimoni es prengué la iniciativa de comprovar-ne el seu estat i plantejar la possibilitat de recuperació d'aquest patrimoni. *Revolta i Guerra Civil a La Garriga (Vallès Oriental): 1936-1939* de Joan Garriga i Andreu (1986), posaven científicament sobre la taula fets d'aquest conflicte en la història local, emprant la documentació conservada en l'Arxiu Municipal. Paral·lelament, entrevistes realitzades a testimonis permetien recopilar informació sobre el refugi aprofundint també en les vivències de l'època del conflicte i del bombardeig. Aquestes entrevistes s'emmarcaven dins el Projecte de Recuperació de la Memòria Oral de la Garriga, dut a terme a partir de les beques de recerca convocades per l'Àrea de Patrimoni entre el 2004 i 2007, i destinades a recollir la memòria dels garriguencs entre els anys 1931 i 1980. La realització d'un projecte museogràfic pel refugi havia de beure de totes aquestes fonts.

La feina desenvolupada al voltant del refugi comportà el coneixement de la importància del camp d'aviació de Rosanes i l'encàrrec del seu estudi aprofundit en els anys 2006-2007 als historiadors David Gesalí i David Íñiguez, a través de beques de recerca. Un camp d'aviació privat a Rosanes, al pla de Llerona, construït per un empresari a principis de la dècada del 1930, es transformà i amplia per convertir-se en el 1937 en l'aeròdrom de la Garriga, o l'aeròdrom 325, un aeròdrom militar per l'aviació de guerra republicana en terreny dels termes municipals de La Garriga, L'Ametlla del Vallès i Les Franqueses del Vallès. Entre els actuals camps de conreu del que havia estat l'aeròdrom, avui encara s'hi conserven els refugis, la torre de control, els edificis de comandament, el menjador, la garita de vigilància o l'hangar. Encoratjats pel patrimoni conservat i pels resultats de la recerca, s'iniciava aquí un altre projecte de museïtzació que ha tirat endavant gràcies a l'entesa i voluntat dels tres ajuntaments.

La recerca de memòria oral i la sòlida investigació que s'ha dut a terme per a recuperar la memòria del bombardeig i del camp d'aviació de Rosanes, ha permès descobrir part de la història contemporània i recollir nous documents, així com trobar imatges aèries del bombardeig a l'Ufficio Storico de Roma, i posar en valor aquesta part de la història per a la seva difusió.

1B. CONSERVACIÓ PREVENTIVA FÍSICA DEL BÉ PATRIMONIAL

L'any 2005 es realitzen les cales de localització de l'accés del refugi, i les obres per a deixar aquest accés lliure, comprovant les bones condicions en que es conserva el refugi. Només la volta d'entrada havia estat malmesa i s'hi havia abocat runa.

Les intervencions a realitzar per assegurar la conservació de la construcció foren inicialment l'extracció de runa de l'interior, la consolidació de l'accés mitjançant la construcció d'una volta de maó, i la col·locació d'una reixa de tancament a l'accés. El criteri emprat per a la construcció de la volta d'entrada ha estat el d'integració de l'obra nova en el conjunt històric, a través de la reproducció de la tipologia i dimensions de la original, per obtenir una percepció homogènia de l'arquitectura del refugi.

Posteriorment ha estat necessària la instal·lació d'un sistema de ventilació per evitar els alts nivells d'humitat i la seva condensació.

2. VALORAR

2A. VALORACIÓ DEL BÉ PATRIMONIAL I OBJECTIUS DE LA SEVA RECUPERACIÓ

Són diversos els factors que converteixen un bé immoble en un bé patrimonial, factors intrínsecs a la natura física del bé o factors del context en que es troba immers. Si bé des del punt de vista arquitectònic el bé patrimonial en qüestió destacaria potser només per les seves dimensions -100 metres de galeries-, pren molta més rellevància i valor pel fet de ser l'únic refugi que es conserva al nucli urbà de la Garriga, tenint en compte que els altres 2 construïts han estat destruïts per la construcció immobiliària. I també pel fet que és justament aquest, el refugi citat en els documents com el número 2, probablement el més segur i més gran dels que es van projectar a La Garriga.

Per altra banda, les seves dimensions, permeten el desenvolupament còmode en el seu interior d'activitats com visites guiades. Caldria afegir també que el bon estat de conservació del refugi permet les intervencions a realitzar siguin econòmicament d'inversió reduïda, o si més no, possibles d'afrontar.

Per als seus impulsors, la recuperació del refugi com a espai museològic és més que justificada, per la oportunitat única que ofereix de donar a conèixer una part de la història contemporània silenciada i posar-la en valor. I pel poder de transmissió de les vivències de la població en les circumstàncies del conflicte bèl·lic que té un espai original. El valor històric i humà d'aquestes restes materials és immens ja que esdevé un bon recurs per a la interpretació dels bombardejos a la ciutat el 1939 i el seu context, per no oblidar la lluita per la democràcia, per la llibertat, i per la supervivència, i per reflexionar sobre les barbàries de la guerra. En definitiva el tant repetit: la memòria per la pau⁴⁰.

“L'Ajuntament de la Garriga considera un acte de justícia històrica recuperar la memòria d'episodis com aquest, en que la població civil del nostre poble va ser objecte dels atacs indiscriminats de l'exèrcit feixista que s'havia aixecat contra la legítima i democràtica República. A més, s'ha de tenir en compte que el bombardeig va ser en un moment en què la guerra ja estava decidida a favor de l'exèrcit rebel i en què els atacs d'aquesta magnitud només obeïen a la voluntat d'escampar la por entre la població molt maltractada per tres anys de guerra. (...) [El refugi antiaeri] Esperem que es converteixi en una eina educativa i turística de primer ordre a Catalunya, ja que es tractarà del primer element d'aquest tipus museografiat al nostre país.”(ASS.EL GARBELL, 2006:4). Aquest fragment, emprat com a presentació dels actes de commemoració del 67è aniversari del bombardeig a la Garriga -entre els que es trobava la presentació pública del projecte del refugi antiaeri-, deixa molt clars els objectius de les tasques encetades de recuperació de la història i dels seus elements patrimonials, per part de l'Ajuntament. Podríem sintetitzar la voluntat que mou aquest projecte museològic en 3 objectius i en 3 vies per aconseguir-los. Els objectius: la recuperació, la divulgació i la reflexió. Les vies: la investigació científica dels esdeveniments passats —a través de les restes materials (espais i immobles) i de les restes immaterials (memòria oral)-, la posada en valor d'aquesta investigació i la comunicació del patrimoni del refugi. Consideren el patrimoni material com una eina de coneixement i per tant l'objectiu més important és la didàctica.

Es vol aconseguir amb la perdurabilitat del patrimoni garantir el record i evitar l'oblit, és a dir, aconseguir la transmissió d'aquesta memòria en perill a les noves generacions. I la transmissió dels fets de la història, sense censura, per a dignificar la memòria de les víctimes de la guerra i per que “mai més no torni a passar”⁴¹; “La Memòria Històrica, recuperada, ens recordarà sempre que el diàleg, l'entesa, és l'antídot a les bombes.”⁴²

⁴⁰ Aquest també fou el lema de la commemoració del 70è aniversari del bombardeig a la Garriga.

⁴¹ Presentació de l'alcaldeessa Neus Bulbena dels actes de commemoració del 70è aniversari del bombardeig (AJUNTAMENT DE LA GARRIGA, 2009 :4).

⁴² Íbid.

2B. INTERPRETACIÓ DEL BÉ PATRIMONIAL

La seva interpretació es planteja per poder tractar aquells aspectes recuperats gràcies a la recerca sobre la història local de la Guerra Civil però defugint el localisme, i per tant afrontant com a àmbits de coneixement:

-El bé patrimonial : el quan i el com de la construcció del refugi, característiques arquitectòniques, funcionalitat i usos, la seva conservació.

-La història local de la Guerra Civil. Els bombardejos, la vida a la rereguarda, la lluita de resistència, el reagrupament de les brigades internacionals al final de la guerra, les petites històries personals.

-El context català i espanyol dels fets locals. Esdeveniments polítics i militars, i el paper de la rereguarda i la zona del Vallès.

-La Guerra Civil en el context internacional. Les repercussions de la Guerra Civil i dels fets concrets com els bombardejos, i la implicació internacional.

3. COMUNICAR

3A. PROPOSTA INTERPRETATIVA

La idea inicial és clara: es parteix d'un pressupost baix però es vol aconseguir una proposta de qualitat mitjançant la transmissió d'informació de forma amena, i respectant l'espai ambiental i la construcció, sense ocultar-la sota panells de contingut textual. Hi ha la voluntat expressa d'omplir el buit en les propostes museogràfiques del país. No es vol convertir el refugi en un museu o exposició, ni tampoc en una construcció simplement simbòlica i visitable; sinó que es vol posar en valor, a través d'una proposta interpretativa especialment didàctica que permeti arribar sobretot a les generacions més joves. Es planteja una proposta museogràfica que reforci el propi poder de transmissió de l'espai; que permeti conjugar l'emoció amb la transmissió de coneixements, i amb una presentació atractiva al visitant. Es vol aconseguir "oferir un espai patrimonial que apropi a la gent de manera significativa el seu passat sense malmetre'n la seva originalitat"⁴³.

Amb aquestes premisses s'encarrega a un equip multidisciplinar, intergrat per historiadors, arqueòlegs i pedagogs, del Taller de Projectes, Patrimoni i Museologia del Dept. de Didàctica de les Ciències Socials de la Universitat de Barcelona (DIDPATRI) l'elaboració de la proposta museològica. La proposta final es concreta en una intervenció molt limitada sobre el refugi, emprant per a la interpretació, principalment elements d'àudio i elements escenogràfics.

⁴³COMA, 2008:254.

La recuperació del refugi antiaeri de l'estació, fou la primera intervenció museogràfica a Catalunya d'aquest tipus de patrimoni.

3B. INTERVENCIÓ EN EL BÉ PATRIMONIAL PER A LA SEVA PRESENTACIÓ

3b.1. Condicionaments per la visitabilitat

Una de les condicions necessàries per a fer visitable aquest element patrimonial és dur a terme una instal·lació elèctrica nova que imitarà el tipus d'il·luminació original (que parcialment es conservava sense estar en funcionament), nivell de lluminositat i elements característics, ja que s'uneix a la necessitat d'il·luminació de l'espai la voluntat de recrear l'ambient original, per afavorir la percepció de la vivència del refugiat. S'ha aprofitat per incorporar els elements elèctrics necessaris per a reproduir els àudios de la intervenció museogràfica.

Per altra banda ha estat necessària la col·locació d'unes malles metàl·liques de protecció a la paret excavada, com a mesura de seguretat, per evitar que petits desprendiments de roca puguin provocar lesions als visitants.

3b.2. Intervenció museogràfica

La intervenció museogràfica vol acostar el visitant a l'experiència del que s'hi havia de refugiar. Per aconseguir-ho s'ha combinat la interpretació mitjançant fonts d'àudio amb d'altres elements d'ambientació.

-Plafó explicatiu. Un parell de reproduccions d'auques de l'època de com comportar-se en un refugi.

-Elements d'àudio. 4 punts d'àudio que volen situar el refugi en el context de la guerra: una simulació de la percepció del bombardeig amb so i joc de llums i una veu en off que relata el bombardeig de la població; una conversa entre 2 ciutadans que construeixen el refugi i comenten la guerra; l'explicació d'una àvia al seu nét sobre la vida durant la guerra; i la conversa d'uns brigadistes internacionals sobre el que els espera quan finalitzi la guerra. Les primeres visites realitzades al 2006 serviren per modificar i millorar la intervenció, reduint la durada dels àudios.

-Element audiovisual. Incorporat en una intervenció posterior del 2008 per completar la museïtzació amb la projecció d'imatges dels bombardejos de la Garriga i de Catalunya.

-Elements d'attrezzo. Col·locació d'alguns elements (una taula amb un cànitr, un pic i una pala i uns quants bancs) amb voluntat escenogràfica, que recolzen les converses dels àudios i que es fonamenten en la memòria oral del refugi.

En l'exterior del refugi s'hi ha col·locat un mòdul amb una breu informació textual de contextualització i algunes imatges. També el monòlit dels *Espais de Memòria* indica la presència del refugi. L'espai obert a l'accés del refugi és alhora l'espai que acull el memorial per les llibertats i el plançó de l'arbre de Guernika.

-Imatges actual de l'interior del refugi [Fotog. M.Xirau/Adrià Costa (Nació Digital)]-

-Imatges actual de l'espai exterior d'accés al refugi [Fotog. Adrià Costa (Nació Digital)]-

3C. MITJANS DE COMUNICACIÓ

3c.1. Mitjà propi de comunicació.

La comunicació d'aquest patrimoni, i d'aquest projecte museològic, es realitza a través de la visita in situ, dirigida a tot tipus de públic. Les primeres visites al refugi es realitzaren en motiu de la seva inauguració el juliol de 2006. Des de llavors, s'han dut a terme 3 tipus de visites: la visita lliure, la visita guiada restringida al refugi i la visita guiada al refugi dins un itinerari urbà.

La visita lliure al refugi s'ha dut a terme principalment en jornades de portes obertes en motiu d'actes com la commemoració de l'aniversari del bombardeig de 1939 a la Garriga, o les Jornades Europees del Patrimoni. Malgrat l'absència d'un guia aquesta visita és totalment vàlida gràcies a la interpretació que possibilita la intervenció museogràfica. S'acostumen a realitzar 3 jornades de portes obertes a l'any.

La visita guiada restringida al refugi consisteix en l'ampliació de la interpretació museogràfica, plantejada en el patrimoni, amb l'explicació del guia. Les primeres es realitzaren de manera concertada els dos mesos posteriors a la inauguració i a partir d'octubre del 2006 s'inicià la programació estable de visites guiades; el segon dissabte de cada mes es realitzen 4 visites entre les 10:00 i les 14:00h. No es necessari realitzar inscripció prèvia però són de pagament (entre 2 i 2,5 € per persona). La visita guiada, per a grups d'escolars o d'adults, també es pot concertar fora de la programació regular.

La visita guiada al refugi també es pot realitzar mitjançant la concertació d'una visita guiada per a grups de l'itinerari "La Garriga. Patrimoni i memòria". Aquesta ruta proposa una passejada pel nucli urbà de la Garriga resseguint els escenaris destacats de la Guerra Civil en la població, gaudint alhora del patrimoni arquitectònic, que s'inicia i finalitza en el refugi de l'estació. Aquest itinerari es pot realitzar lliurement, si es disposa del fulletó de la ruta, però en aquest cas no es pot accedir a l'interior del refugi.

Per altra banda un altre recurs de comunicació, que ha estat especialment desenvolupat amb atenció per al públic escolar, és la proposta d'activitats didàctiques. Dirigida a Secundària i Batxillerat, l'acurada proposta didàctica elaborada sobre la Guerra Civil permet ser treballada primer amb el professorat i completada amb la visita guiada al refugi. Aquest recurs educatiu, que està disponible en format .pdf en la pàgina de *El camp d'aviació de Rosanes i els espais de memòria a l'Alt Congost* (www.aciacioiguerra.cat), inclou proposta de temes per treballar, activitats prèvies a la visita, activitats per realitzar durant la visita i documents de suport.

La bona acceptació de la proposta queda reflectida en el nombre de visitants en totes les propostes, sent també molt elevat el nombre de visites de grup sota demanda, principalment escolars. Al maig de 2006 cal destacar

les més de 1000 persones que visitaren el refugi per la diada de Corpus. Segons les fonts d'informació municipals, tant el 2007 com el 2008, es van rebre entre 800 i 1000 visitants per any.

3c.2. Recursos complementaris de comunicació i contextualització

Dins l'àmbit de recuperació de la història de la guerra civil són diversos els recursos de comunicació emprats per a la interpretació d'aquests fets, projectes que d'una manera o altra, retroactivament, complementen el projecte del refugi o són complementats pel projecte del refugi. Podem citar-ne alguns:

A/ ACTES DE COMMEMORACIÓ DE 67È L'ANIVERSARI DEL BOMBARDEIG DE LA GARRIGA (gener de 2006). Foren els primers actes públics duts a terme per l'Ajuntament relacionats amb el record de la Guerra Civil. El programa d'actes incloïa, entre d'altres,:

-INTERVENCIÓ MUSEOLÒGIQUES.

-*Presentació del projecte del refugi de l'estació.* Presentació del projecte museogràfic de la primera intervenció en patrimoni local de la guerra civil, a càrrec de David Íñiguez i David Gesalí.

-*Patrimoni recuperat.* Visita al refugi de l'estació, encara sense la proposta museogràfica.

-TRANSMISSIÓ ORAL DE LA HISTÒRIA.

-*Conferències.* Xerrada sobre els atacs aeris en la Guerra Civil i el seu impacte al Vallès Oriental i especialment en la Garriga, a càrrec de Joan Garriga.

B/ ACTES DE COMMEMORACIÓ DE 70È L'ANIVERSARI DE L'INICI DE LA GUERRA CIVIL (juliol de 2006).

-INTERVENCIÓ MUSEOLÒGIQUES.

-*Interpretació del patrimoni.* Inauguració de la museïtzació del refugi de l'estació i presentació de "La Garriga. Patrimoni i memòria", fulletó de l'itinerari urbà per indrets vinculats a la Guerra Civil.

C/ ACTES DE COMMEMORACIÓ DE 76È L'ANIVERSARI DE LA PROCLAMACIÓ DE LA II REPÚBLICA (abril de 2007).

-HOMENATGE-MEMORIAL. Reforma de la placeta d'accés al refugi i col·locació d'un monument en record del que lluitaren per les llibertats democràtiques.

D/ JORNADES "EL MES DE LA MEMÒRIA" (febrer de 2008). Activitats per presentar els projectes de recuperació de la memòria històrica duts a terme entre 2004 i 2008.

-TRANSMISSIÓ ORAL DE LA HISTÒRIA.

-*Projecció de documentals.* Presentació i projecció dels documentals produïts per l'Institut Municipal de Comunicació de l'Ajuntament de Granollers: "De maig a gener. Els bombardejos de Granollers, 1938-1939" i "Els oblidats del 39".

-INTERVENCIIONS MUSEOLÒGIQUES.

-*Projecte del refugi de l'estació.* Presentació de l'audiovisual que formarà part de la intervenció museogràfica.

-RECERCA HISTÒRICA. Presentació del "Treball de Recuperació de la Memòria Oral 2004-2007" i de l'"Estudi del Camp d'Aviació de Rosanes i projecte de Senyalització de l'espai" i del CENTRE DE DOCUMENTACIÓ HISTÒRICA DE LA GARRIGA integrat en l'Arxiu Municipal.

E/ ACTES DE COMMEMORACIÓ DE 70È L'ANIVERSARI DEL BOMBARDEIG DE LA GARRIGA (gener-febrer de 2009). Iniciatives vinculades amb l'objectiu de "Memòria per la Pau".

-HOMENATGE. Homenatge a les víctimes del bombardeig, dignificació de l'espai de la fossa comuna de la Guerra Civil al cementiri de la Doma mitjançant la seva senyalització, i plantada d'un plançó de l'arbre de Guernika.

-INTERVENCIIONS MUSEOLÒGIQUES.

-*Senyalització dels indrets del bombardeig.* Intervenció "Espais bombardejats de la Garriga" de senyalització dels indrets bombardejats del nucli urbà mitjançant una rajola identificativa col·locada en el paviment.

-*Exposicions temporals.* Exposició "Quan ploïen bombes" produïda per el Memorial Democràtic.

-*Patrimoni recuperat.* Presentació del projecte de museïtzació del Camp d'aviació de Rosanes, a càrrec de Francesc X. Hernández i Laia Coma.

-Imatge de la senyalització al parterre dels llocs bombardejats [Fotog. Adrià Costa (Nació Digital) ⁴⁴]-

-RECERCA HISTÒRICA. Conferència de presentació del llibre i el documental *Aviació i guerra a la Garriga, 1933-1946. El camp d'aviació civil, l'aeròdrom militar i el final de la Guerra*, de David Iñíguez i David Gesalí, fruit de les beques de recerca històrica.

-COMUNICACIÓ DEL PATRIMONI EXTERN. Organització de visites a museus i indrets de Catalunya vinculats amb la Guerra Civil.

-IMPLICACIÓ DELS CENTRES EDUCATIUS. Realització d'activitats artístiques simbòliques per la pau, realització de propostes didàctiques, visites patrimonials i activitats de transmissió intergeneracional.

⁴⁴ Font fotografies: <http://www.naciodigital.cat/vallesoriental/galeria/5/commemoracio/70e/aniversari/bombardeig/garriga>

F/ CAMP D'AVIACIÓ DE ROSANES.

-INTERVENCIIONS MUSEOLÒGIQUES.

-*Patrimoni recuperat.* Inauguració de l'itinerari museïtzat pel camp d'aviació de Rosanes (juliol de 2009) amb una visita guiada i teatralitzada.

E/ NOVES TECNOLOGIES. Recursos en xarxa com l'espai web del *Camp d'Aviació i Espais de Memòria a l'Alt Congost* (www.aviacioiguerra.cat) , dels tres ajuntaments implicats en el projecte cultural i el Memorial Democràtic, on pot trobar-se tota la informació referent als projectes de patrimoni desenvolupats i els seus mitjans de comunicació, i l'espai web del *CDH - Centre de Documentació Històrica de la Garriga* (www.lagarriga.cat/cdh/) que permet l'accés al fons gràfic i documental digitalitzat.

D/RECERCA HISTÒRICA I DIFUSIÓ. Han estat citats anteriorment diversos els projectes d'investigació històrica i els recursos de difusió emprats per a aquest. Les xerrades i conferències de temàtica històrica són habituals dins els actes de commemoracions. Podem afegir també l'edició de quaderns anuals de patrimoni, p.ex. *La història de la dona a la Garriga i els seus mons* .

4. GESTIONAR

4A. ÒRGAN COMPETENT

La iniciativa i la gestió del patrimoni recuperat del refugi de l'estació és competència de l'Àrea de Patrimoni de l'Ajuntament de la Garriga, i depèn directament d'aquesta. La gestió del patrimoni depèn de l'Ajuntament donada l'absència d'institucions museístiques o patronats culturals.

En el cas d'altres projectes desenvolupats com el del Camp d'aviació de Rosanes, sent una iniciativa també de l'Àrea de Patrimoni de l'Ajuntament de la Garriga, tota la gestió cultural s'ha dut a terme amb un conveni de col·laboració entre els 3 municipis implicats, donada la particularitat de l'afectació dels termes municipals.

4B. CONTEXT DE GESTIÓ CULTURAL MUNICIPAL

L'activitat cultural al voltant del patrimoni havia estat fins fa poc bàsicament desenvolupada en el coneixement de l'arquitectura del modernisme, a les que actualment s'han afegit les del coneixement de la Guerra Civil. Just ara, però, s'està treballant en el material didàctic i de difusió de nous eixos, principalment mitjançant itineraris i visites guiades, per al 2010, sobre l'antiguitat, l'edat mitjana, i l'edat moderna.

4C. GESTIÓ ECONÒMICA

El finançament d'aquest projecte ha estat a càrrec de l'Ajuntament de la Garriga amb la col·laboració, mitjançant subvenció econòmica del Memorial Democràtic, en el projecte museogràfic del refugi, al 2006. La subvenció econòmica del Memorial Democràtic també s'ha estès als projectes museològics posteriors com al del Camp d'aviació de Rosanes. Segons ens comenta el tècnic de patrimoni, l'existència d'aquestes ajudes, a part de la repercussió directa econòmica, fan apostar de manera més decidida per aquests projectes de recuperació de patrimoni. El reconeixement extern del valor d'aquest projectes acaba de convèncer de la seva importància.

4D. RECURSOS HUMANS

La gestió del refugi de l'estació està al càrrec directament de l'únic tècnic de patrimoni de l'Àrea de Patrimoni de l'Ajuntament, encarregat del control tant de les activitats de comunicació relacionades com del control de l'estat de conservació del patrimoni i el seu manteniment, o de la difusió i promoció. La realització de visites guiades però, si que s'ha externalitzat a una empresa especialitzada.

4E. PROMOCIÓ

Inicialment la difusió d'aquest patrimoni era precària ja que sense l'existència d'un espai web propi de difusió, es realitzava a través de l'espai de turisme de la web de l'Ajuntament (www.lagarriga.cat/turisme/) de possibilitats molt reduïdes. La creació al 2009 de l'espai web *Camp d'aviació de Rosanes i Espais de Memòria de l'Alt Congost* ha permès actuar de recurs de comunicació de la intervenció del propi camp d'aviació, del refugi antiaeri i de tots els itineraris relacionats, així com també la possibilitat d'accedir a informació documental històrica, a la informació de programació de visites o a diversos documents que es poden descarregar lliurement com els díptics del patrimoni o les propostes didàctiques.

Les publicacions de premsa escrita local i comarcal, i els butlletins d'informació i revistes municipals, en fan també ressò a partir d'articles de notícia o de l'agenda d'activitats.

La col·laboració del Memorial Democràtic i la inclusió dels projectes en la xarxa d'*Espais de Memòria* posa a l'abast una nova via de difusió, ara a partir també del seu espai web (www.memorialdemocratic.net).

Per altra banda en el 2007 estava prevista la creació d'un Centre de Visitants per a la difusió del Patrimoni.

5. AVALUAR I PLANIFICAR

5A. EL PRESENT

Malgrat la poca difusió inicial, es considera que la repercussió ha estat molt bona, en primer lloc pel volum de visites i la valoració positiva per part de la ciutadania d'aquest projecte de recuperació, i en segon lloc, pel fet de depassar l'abast local i atraure públic de més enllà de la comarca.

Aquest interès també s'ha observat tant en les activitats de difusió de la història relacionades com en la posada en marxa del projecte museològic del Camp d'aviació de Rosanes, constatant molta aflluència a les visites guiades realitzades, i també a la visita lliure, així com un nombre elevat de visites a la pàgina web.

5B. EL FUTUR

En referència a la intervenció realitzada al refugi antiaeri de l'estació, s'havien tingut converses amb l'empresa propietària d'una estació transformadora que impedeix la recuperació de l'altre accés del refugi. La recuperació d'aquest accés suposaria una millora tant en la percepció del refugi, permetent-ne la comprensió completa, com en la circulació de la visita. Per altra banda la interpretació del refugi sempre es veurà complementada per la tasca de memòria històrica de la Guerra Civil que es realitzi.

Les intervencions del patrimoni de la guerra civil es centraran ara en el camp d'aviació de Rosanes, tant en la posada en marxa d'una programació de visites estables com de la possibilitat de visites concertades, enfocades sobretot a grups escolars, que s'intentarà posar en marxa a partir del gener de 2010. Per altra banda s'està treballant també, amb els propietaris dels refugis elementals dels camp d'aviació per a realitzar una mínima adequació del terreny que possibilita acostar-s'hi sense que el visitant malmeti els conreus, context en els que es troben. S'està treballant també amb el propietari del refugi d'estat major del camp d'aviació per a fer-lo visitable. Això afegiria la possibilitat de tenir, a més d'un refugi civil visitable, també tenir-ne un militar.

Una altra iniciativa és la proposta de col·locació, en la zona de l'aeròdrom, d'una reproducció en metall d'un avió, per aconseguir fer notar la presència de l'aeròdrom als que transiten per les carreteres veïnes.

La creació d'una xarxa temàtica del patrimoni de la guerra civil a nivell comarcal es considera una opció molt interessant, però per qüestions econòmiques i burocràtiques, ja que la seva gestió implica molts organismes, no és una tasca prioritària.

3.5 EL REFUGI ANTIAERI DE CA L'ARNAU A MONTORNÈS DEL VALLÈS

RECORDANT ELS FETS

La vida dels pobles de Montornès, Montmeló, Palou i el Raval (actual Vilanova del Vallès) queden tergiversades per la construcció del camp de vol 329. Les autoritats militars republicanes requisen terres de conreu i recluten homes, que abandonant la seva feina, han de treballar en l'esplanació de la pista de més de 1000 metres i en la construcció dels refugis; refugis militars allunyats dels nuclis urbans. És el 1938 i la funció inicial del camp és l'entrenament de pilots tot i que també *“entre el 15 i el 23 de gener del 1939 va ser la base d'operacions d'una esquadrilla de combat que es va encarregar de la defensa aèria de Barcelona.”*⁴⁵

Sembla que el camp d'aviació no fou considerat un objectiu enemic d'atac però les cases a tocar vivien amb molta por un possible bombardeig, com també els treballadors de les fàbriques de material de guerra del nucli de Montornès. Els sorolls dels avions bombarders esgarrija i els marges de les rieres es converteixen “refugi”. Els avions en maniobres o de pas al bombardeig de Granollers i de Mollet van deixar caure alguna bomba, sense ser aquest l'objectiu. La bomba caiguda el 25 de gener de 1939 a la via del tren a l'alçada del turó de les Tres Creus, en canvi, havia des servir per ralentir la fugida material de guerra republicà i queviures.

⁴⁵ GESALÍ, 2007.

FITXA DE L'ELEMENT PATRIMONIAL

NOM: Refugi de Ca l'Arnau.

POBLACIÓ: Montornès del Vallès (Vallès Oriental).

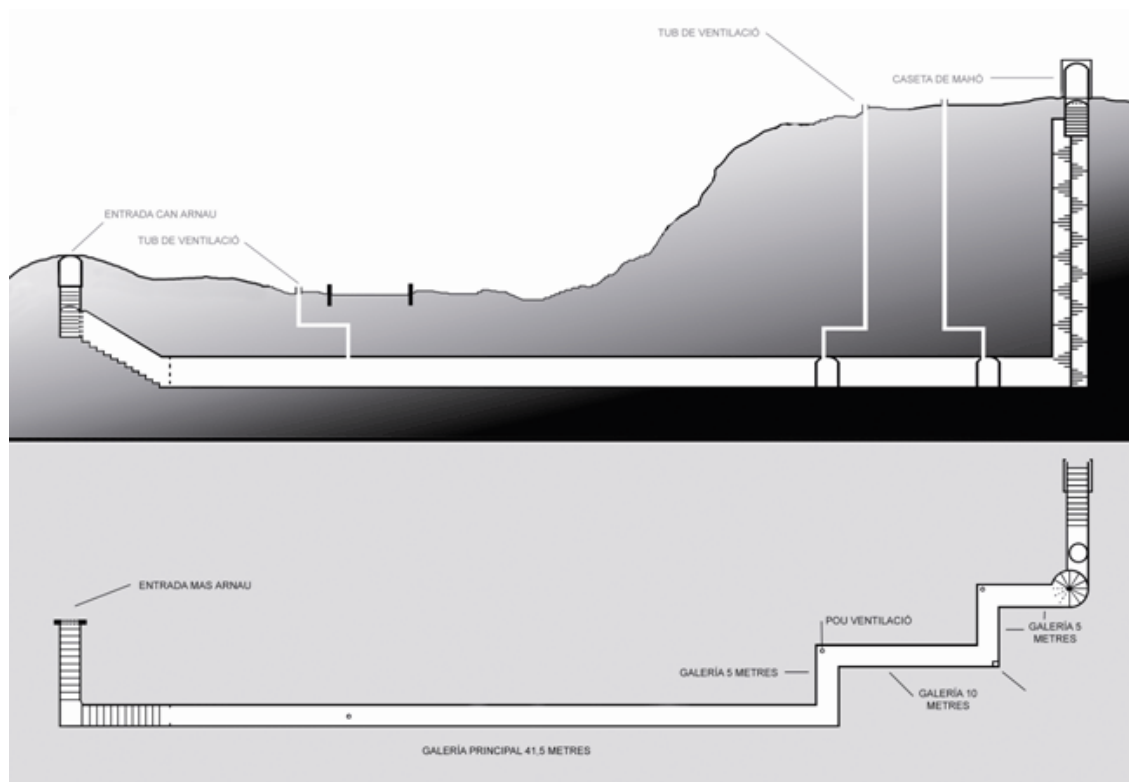
SITUACIÓ: Zona industrial (abans zona agrícola on es construí l'aeròdrom 329). Carrer de Can Parellada, davant l'era de la masia de Ca l'Arnau (la que fou caserna dels soldats de l'aeròdrom).

ANY DE CONSTRUCCIÓ: 1938.

FUNCIONALITAT: Refugi antiaeri militar; refugi d'Estat Major per a ús dels soldats de l'aeròdrom 329 de les forces republicanes. Capacitat aprox.: 200 persones.

CARACT. ARQUITECTÒNIQUES: Tipus galeria. Materials: maó i ciment armat. Més de 100 metres de galeria (1,10 m d'amplada x 2 m d'alçària).

PLANTA ⁴⁶:

⁴⁶ Font: Arxiu Municipal de Montornès del Vallès.

1. CONÈIXER PER CONSERVAR

1A. INICIATIVA I RECERCA

El guanyador de la *Beca Montornès de recerca històrica* l'any 2004, David Gesalí, portà a terme un treball sobre l'aeròdrom 329, construït l'any 1938, majoritàriament en territori de Montornès del Vallès (avui polígon Congost, El Raiguer i sector de Can Parellada). Aquesta investigació, que es publica en format de llibre amb el títol *L'aeròdrom 329. Montornès del Vallès i l'aeronàutica en la Guerra Civil Espanyola*, permet la localització dels refugis antiaeris militars que la urbanització dels últims anys de la zona no han destruït; el refugi d'estat major (refugi de Ca l'Arnau) i un dels refugis elementals (al costat de l'actual edifici de la Junta Comarcal de Residus). És a partir d'aquesta investigació que sorgeix la iniciativa des de l'Ajuntament de Montornès del Vallès, amb la implicació enèrgica d'Alcaldia, de treballar en la recuperació del refugi antiaeri d'estat major de l'aeròdrom.

També fou resultat de la beca del mateix any, l'estudi realitzat per Arnau González sobre la situació sociopolítica del municipi durant la II República i la Guerra Civil "Montornès del Vallès(1031-1945). De la il·lusió democràtica al primer franquisme". La recuperació del refugi es converteix en un complement de primer ordre per a tot aquest treball de memòria històrica, i coincidint amb les iniciatives municipals de commemoració del 75è aniversari de la proclamació de la II República, l'Ajuntament inicia el procés de recuperació del refugi antiaeri de Ca l'Arnau.

Durant la recerca no es localitza cap plànol del refugi i la documentació trobada no dona informació explícita, si bé es recuperen dades, a partir d'algun testimoni, de la seva construcció. Un dels accessos, en terrenys de l'empresa Repsol Butano, està al descobert, però tapiat, i durant molts anys ha estat considerat l'entrada a una mina.

1B. CONSERVACIÓ PREVENTIVA FÍSICA DEL BÉ PATRIMONIAL

En el febrer de 2006 s'inicia el procés d'inspecció del refugi per l'accés en terrenys de Repsol Butano. L'entrada i les escales, es troben parcialment impracticables degut al reompliment amb terra, fins a una paret d'obra que priva l'accés a la galeria. L'interior es conserva en bon estat malgrat l'alt nivell d'humitat, i conserva 3 tubs de ventilació a l'exterior. A les parets hi ha restes d'elements metàl·lics emprats per a la col·locació d'elements per al cultiu de xampinyons, que en algun moment posterior a la guerra hi dugueren a terme treballadors de l'empresa propietària dels terrenys. L'altre accés, situat en terrenys de l'empresa Lucta, és una escala de cargol d'uns 15 metres d'alçària, parcialment impracticable, amb un tram final a l'exterior d'escala recta d'obra..

La intervenció que s'ha efectuat per a garantir la conservació física de la construcció, ha consistit en l'eliminació de les tàpies i runa que n'impedien l'accés, i la seva neteja, i en la disposició d'un sistema de tancament exterior -porta metàl·lica-, en l'accés en terrenys de Repsol Butano, per a privar l'accés lliure.

2. VALORAR

2A. VALORACIÓ DEL BÉ PATRIMONIAL I OBJECTIUS DE LA SEVA RECUPERACIÓ

Es valora el refugi, com a element patrimonial, per motius intrínsecs al bé immoble construït i per motius històrics. Es valora la singularitat de les seves característiques arquitectòniques, que el converteixen en un cas força excepcional, ja que es tracta d'un refugi que combina 3 sistemes constructius, que s'inicia amb un refugi de galeria de mina i acaba amb refugi en pou, i que té una llargària que supera els casos similars conservats; amb una galeria de més de 100 metres, és un dels més llargs que s'han recuperat de l'època de la Guerra Civil a Catalunya. Es valora la integritat del seu estat de conservació. I es considera el seu valor com a una de les poques restes materials, que han perdurat fins avui, del que fou el camp d'aviació, i que per tant testimonien la seva existència i els fets succeïts durant la Guerra Civil, amb tot el que això implica a nivell de la recuperació dels esdeveniments passats.

Aquest elements que el singularitzen el converteixen en un recurs cultural molt engrescador. L'objectiu de recuperació d'aquest patrimoni immoble, segons els seus promotors, és la recuperació de la memòria històrica, ja que es converteix en un recurs molt útil per a il·lustrar la Guerra Civil a nivell d'història del país i a nivell d'història local. I aquesta recuperació de memòria històrica no tindria sentit si no tingués la missió de difusió del coneixement als ciutadans, i per tant, és un objectiu eminentment didàctic.

2B. INTERPRETACIÓ DEL BÉ PATRIMONIAL

La seva interpretació es planteja per poder tractar aquells aspectes que la investigació històrica precedent ha desenvolupat:

-El bé patrimonial: construcció del refugi, característiques arquitectòniques, funcionalitat i usos, i vicissituds de la seva existència.

-Situació del bé patrimonial, l'aeròdrom 329: lloc de construcció i evolució del paisatge.

-Història local de la Guerra Civil: els esdeveniments, les conseqüències de la construcció i presència de l'aeròdrom (el requisament de terrenys, la participació de la població en la construcció de l'aeròdrom, la vinguda de militars i pilots, la por als bombardejos), les condicions de vida de la població, l'activitat econòmica i política, les petites històries personals...

-Història general de la Guerra Civil: importància i contextualització d'aquest aeròdrom en els esdeveniments de la guerra, l'aviació militar republicana, ...

3. COMUNICAR

3A. PROPOSTA INTERPRETATIVA

La comunicació d'aquest patrimoni es realitza convertint el refugi en un espai visitable. Es considera que la construcció original, i in situ, té la força necessària per a la seva comunicació mostrant-la tal com és ja que, donada la seva bona conservació, és tal com era. Per tant hem de parlar de una *no intervenció* a nivell museogràfic.

3B. INTERVENCIÓ EN EL BÉ PATRIMONIAL PER A LA SEVA PRESENTACIÓ

3b.1. Condicionaments per la visitabilitat

Per a ser factible la seva comunicació és necessari refer la instal·lació elèctrica. Es determina fer una instal·lació elèctrica amb els mitjans actuals que simuli la instal·lació original tant pel que fa a les característiques de la llum (intensitat lumínica, color de llum) com a les característiques dels elements de la instal·lació (cables, bombetes,...), basant-se en les restes trobades. S'escull aquest criteri per tal de no desvirtuar la percepció "original" del refugi, evitant caure en el fals històric mitjançant l'explicació pertinent als visitants.

Per a facilitar la seva accessibilitat s'hi duu a terme la col·locació d'un passamà de ferro als trams d'escala d'accés al refugi, que malgrat ser obligatòria segons les normatives dels refugis, no hi existia. El criteri per a l'elecció del tipus de passamà és el mateix que el citat per a la il·luminació.

3b.2. Intervenció museogràfica

La intervenció realitzada en el refugi és la *no intervenció* o "mínima intervenció", ja que de fet l'únic element que podria ser considerat com element museogràfic, en aquest cas escenogràfic, seria la il·luminació que ja s'ha comentat en el punt anterior.

En l'exterior del refugi s'empren un parell de panells amb informació escrita i imatges de recolzament a la introducció a la visita al refugi. Aquests elements només es col·loquen quan es realitza alguna visita. No hi ha però, cap tipus de senyalització exterior que indiqui l'existència d'aquest patrimoni.

-Imatges actuals de l'interior del refugi i imatges de l'accés recuperat i de l'inici d'una visita guiada (Fotog. M.Xirau).

3C. MITJANS DE COMUNICACIÓ

3c.1. Mitjà propi de comunicació.

La visita guiada és el mitjà escollit, i de moment l'únic realitzat, per a la comunicació al visitant d'aquest element patrimonial. Està dirigit a tot tipus de públic però en la recuperació d'aquest refugi és té molt present el fet de fer possible les visites de grups escolars.

La visita està dividida en 2 parts. La primera part és realitzada a l'exterior del refugi, on el guia amb el recolzament d'un parell de panells explicatius, introdueix als visitants, mitjançant una contextualització històrica, al coneixement de l'aeròdrom i a l'existència del refugi. La segona part es realitza a l'interior del refugi. Entrant per l'accés recuperat, es recorre tota la galeria del refugi acompanyats del guia, que realitza l'explicació a mesura que s'avança. Per sortir, es desfà el camí.

En les jornades d'obertura del refugi es realitzen diverses visites guiades per dia. La visita guiada es realitza com activitat aïllada, i les realitzades fins al dia d'avui s'han fet coincidir o bé amb dates assenyalades d'esdeveniments relacionats amb la Guerra Civil o amb dates festives o de caràcter especialment cultural. Així doncs han estat programades, en aquest 2009, 5 visites⁴⁷:

- 19 d'abril de 2009 (diumenge), a partir de les 11h. Primeres visites realitzades. Es programen dins els actes del 70è aniversari de l'acabament de la Guerra Civil.
- 23 d'abril de 2009 (dijous), diada de Sant Jordi.
- 21 de juny de 2009 (diumenge), dins actes programats per la festivitat de Sant Joan.
- 18 de juliol (dissabte).
- 26 i 27 de setembre de 2009 (dissabte i diumenge). Jornades Europees del Patrimoni.

Segons Alcaldia, el nombre de visitants total és de 400 persones.

3c.2. Recursos complementaris de comunicació i contextualització.

Com activitats relacionades amb la tasca de recuperació de la història de la guerra civil s'han dut a terme, dins les jornades de commemoració de la proclamació de la II República i de l'acabament de la Guerra Civil,;

- Xerrada "La República i Montornès" amb Jaume Sobrequés, David Pérez, Mercè Morales i David Gesalí/ abril de 2006.
- Exposició "República i Exili"/ abril de 2006.
- “L'últim tram de la Guerra Civil a Catalunya”, conferència a càrrec de la historiadora Assumpta Montellà. / abril de 2009.

Per altra banda, la publicació del llibre de la recerca de l'aeròdrom és un recurs permanent que permet tant la difusió tant de la història com la posada en valor del patrimoni.

⁴⁷ Segons informació extreta dels butlletins municipals i la pàgina web municipal.

4. GESTIONAR

4A. ÒRGAN COMPETENT

L'ajuntament de Montornès del Vallès, concretament l'Àrea d'Alcaldia, és el promotor i gestor del projecte, tot i que el refugi es troba en terrenys de propietat privada, un accés en terrenys de l'empresa Repsol Butano i l'altre en terrenys de l'empresa Lucta.

4B. CONTEXT DE GESTIÓ CULTURAL MUNICIPAL

En relació a la gestió i difusió del patrimoni cultural, a Montornès del Vallès existeix un pla de dinamització municipal a través del projecte "Estimo Montornès", que inclou les visites guiades per la població de temàtiques diverses –per exemple, visita al jaciment romà de Can Tacó-Turó d'en Roina- vinculades a la publicació d'una col·lecció de fascicles d'història, art i natura local. També ha participat des de fa 3 anys en les Jornades Europees del Patrimoni. L'únic exponent patrimonial intervingut actualment, del període de la Guerra Civil, és el refugi de Ca l'Arnau.

4C. GESTIÓ ECONÒMICA

El finançament d'aquest projecte ha estat al càrrec de l'Ajuntament de Montornès del Vallès. En aquest cas, de moment, no hi ha la col·laboració del Memorial Democràtic, ni pel que fa a subvencions econòmiques ni pel que fa a la incorporació del patrimoni en la xarxa d'*Espais de Memòria*. S'està en espera de la seva visita i col·laboració.

4D. RECURSOS HUMANS

No hi ha personal específic destinat a aquest projecte. Les visites guiades són dutes a terme o bé per algun funcionari municipal o per una persona externa contractada de forma puntual.

4E. PROMOCIÓ

Les visites guiades al refugi, i activitats culturals relacionades, es publiciten en la secció agenda i notícies de la pàgina web municipal i en els programes de mà de les festes o jornades, en els casos en que es realitzen. La premsa escrita comarcal també en fa ressò tant a través de la seva agenda com amb articles puntuals.

Les visites són gratuïtes però requereixen la realització d'una inscripció prèvia, a realitzar de forma presencial o telefònica a l'ajuntament.

5. AVALUAR I PLANIFICAR

5A. EL PRESENT

El projecte ha estat molt ben rebut pels ciutadans, tal com mostren les xifres de visitants i l'interès suscitat. Citant l'alcalde, Daniel Cortés, "tothom que veu la feina feta i el refugi, amb tota la seva història, queda encisat".

Pel que respecta a l'únic refugi elemental del camp d'aviació conservat: "Actualment la Junta comarcal de Residus està fent ampliacions de les seves instal·lacions a la zona del refugi, però, conscients del seu valor històric, el refugi es preservarà integrat dins el nou edifici."⁴⁸

5B. EL FUTUR

Hi ha la voluntat de poder establir la comunicació del patrimoni amb caràcter estable, podent realitzar una visita al refugi tots els primers caps de setmana de mes, i de potenciar el seu valor turísticament. En espera d'una col·laboració amb el Memorial Democràtic, des de l'Ajuntament també s'han fet contactes, a través del Consell Comarcal, per poder-lo arribar a vincular amb els refugis de La Garriga i Cardedeu.

Per altra banda, el butlletí municipal de l'abril de 2007, anunciava les negociacions per a l'adquisició de Ca l'Arnau i el refugi antiaeri: "L'objectiu és que, un cop superades les negociacions i els terrenys hagin passat a titularitat municipal, es faci un estudi de viabilitat per orientar la funcionalitat de la masia i del refugi antiaeri. Inicialment, s'apunta la possibilitat de crear espais culturals amb activitats per a la recuperació de la memòria històrica, i en concret del període republicà i de la Guerra Civil."⁴⁹

⁴⁸ GESALÍ, 2007:44,

⁴⁹ AJUNTAMENT DE MONTORNÈS DEL VALLÈS, 2007:13.

3.6 OBSERVACIÓ DEL VISITANT I LES VISITES

Es considera l'observació del visitant i la seva reacció envers la visita una font d'informació molt útil per a valorar l'impacte social dels projectes museològics realitzats, ja que és el receptor de la comunicació l'objectiu final de les intervencions culturals.

S'ha dut a terme aquest anàlisi mitjançant el desenvolupament d'un procés d'enquesta realitzat a una de les visites guiades dutes a terme a cada cas estudiat. Tot i que els resultats no els podem considerar representatius per a un estudi real de públic, donat el baix nombre d'enquestats (118 en total) i la realització en una sola comunicació, sí que els podem prendre com a orientatius, i sobretot emprar-los per a reflexionar sobre la necessitat de realització de sistemes d'avaluació dels projectes, i com a guia per la realització d'estudis aprofundits. Els resultats d'aquest tipus d'enquesta ha de facilitar la millora de la planificació i desenvolupament de les intervencions, segons els objectius marcats en inici. La seva realització ens possibilita observar si es produeixen diferències significatives entre els 3 casos.

Aquest tipus de sondeig en els visitants s'ha plantejat de manera que permeti analitzar⁵⁰:

- 1. Característiques de la identitat del visitant que considerem interessants: sexe, edat, població, nacionalitat. Considerem especialment interessant saber la procedència per avaluar l'abast territorial del projecte i l'interès general.
- 2. El motiu que l'ha conduït a acudir a aquesta activitat. Considerem especialment interessant comprovar si la recuperació de la història de la Guerra Civil arriba a un públic ampli o es restringeix a un sector de la població molt vinculat per experiències familiars a aquests esdeveniments.
- 3. Com s'assabenten de l'activitat. Interessant per avaluar quina és la font de difusió de l'activitat que obté millors resultats.
- 4. Conèixer si és la primera participació com a visitant en projectes museològics de la Guerra Civil. Permet veure entre d'altres coses l'impacte del patrimoni local i l'interès per al tema.
- 5. Com valoren la recuperació d'aquests espais i perquè creuen que és interessant.
- 6. El que modificarien de la visita. Permet comprovar les debilitats o punts de la comunicació i recollir propostes.

⁵⁰ Vegeu el model d'enquesta a *6. Annexos*.

-7. Un espai per a comentar.

-8. Valoració numèrica de la visita. És un varem indicatiu de la satisfacció del visitant.

El resultat del buidatge de les enquestes ens condueix a la exposició següent, que permet detectar debilitats i fortaleces dels projectes (vegeu les dades i gràfics a *6.4 Les dades de l'enquesta als visitants*).

El perfil de visitant és força ampli pel que fa a edat, i varia segons el cas d'estudi entre els 20 i 60 anys, però s'observa també la presència de famílies amb nens petits i també, en algun cas, d'avis, que visqueren la guerra, acompanyats dels seus fills i nets. Això ens demostra que l'abast social d'aquests projectes és ampli. Com també ho és pel que respecte a la projecció territorial ja que cal destacar que depassa l'àmbit municipal. Tot i que la majoria dels enquestats en el cas de Granollers i Montornès, entre un 63 i 75%, són de la mateixa població –fet que podríem atribuir-ho a són projectes molt recents-, en el cas de la Garriga observem que només un 10% és del mateix municipi. Considerant l'existència d'un desplaçament per a realitzar aquesta visita cultural podríem considerar que ja s'ha inserit en certa manera en l'oferta de turisme de la població?. El desplaçament des de poblacions de la comarca i d'altres de Catalunya –principalment de la província de Barcelona- constata l'atracció d'aquest tipus de patrimoni, sobretot tenint en compte que només entre un 10 i un 25% del totals dels enquestats provenen de poblacions que tenen ja projectes culturals similars. Per altra banda, el fet que entre un 21 i un 50% dels visitants hagin assistit amb anterioritat a alguna altra proposta museològica relacionada amb la Guerra Civil confirma l'interès que suscita el tema. Cal mencionar que part important d'aquestes visites han estat realitzades als casos estudiats de la comarca, permetent establir un moviment cultural comarcal interessant. Altres visites citades corresponen a intervencions a Catalunya (per exemple a Barcelona) o en d'altres comunitats autonòmiques espanyoles (per exemple el Museu de la Pau de Guernika). Per últim, que s'hagin dut a terme durant els últims 2 anys, confirma l'activació d'aquest patrimoni en aquest espai de temps.

Es demostra una especial motivació per conèixer els fets i circumstàncies de la guerra civil –interès pel moment històric-, sense ser especialment destacables casos en que les vivències familiars en la guerra els hi empenyen. També destaquen com a motivació a la visita la curiositat i interès per allò de casa, pel patrimoni local.

Resulta molt important destacar que el principal mitjà de difusió és el boca-orella, i en segon lloc la publicitat duta a terme (tot i reduïda), valorant com a molt efectiva l'existència de la web en el cas de la Garriga. Creiem que en aquests casos són sobretot l'organització d'actes commemoratius, i la presència d'aquests en els mitjans de comunicació, els que aconsegueixen posar en coneixement aquest patrimoni. Observant que bona part dels visitants

cerquen per iniciativa pròpia aquesta activitat, considerem que es requereix que els encarregats de la gestió destinin recursos a la seva difusió.

Els visitants valoren molt positivament –més d'un 80% així ho creu- el fet de recuperar, conservar i fer visitable aquest patrimoni, repetint-se en els 3 casos els mateixos perquè:

-Destaquen la importància de recuperar i conèixer la història de la Guerra Civil per a transmetre-ho als que no ho van viure, valorant-ho com a part de la “nostra història” i com a part necessària per a entendre la “nostra realitat actual” alhora que reconeixen els permet obrir els ulls a les guerres que avui es repeteixen.

-Destaquen el valor del patrimoni immoble com a recurs per a transmetre la història considerant l'evidència material com un agent per recuperar la “veritat”: “és la manera més adequada de transmetre els fets i evitar que un futur algú pugui desmentir-los”.

-Destaquen la funció social del patrimoni en relació al desenvolupament d'estima cap a la ciutat i en relació a la cohesió dels seus habitants i el foment de valors.

-Destaquen la oportunitat d'aprofundir en la història local.

-Destaquen la oportunitat que dona un refugi antiaeri de conèixer els efectes del conflicte bèl·lic sobre la població civil.

Tot i que entre un 60 i 80% no proposaren introduir canvis en la visita, aquells que si ho fan adrecen les seves propostes als mitjans tècnics de la visita, a la presentació del patrimoni o al seu contingut històric.

En la visita de Granollers:

OBSERVACIONS DE CONTINGUT:

-El contingut es considera molt bo però es mencionen propostes en els recursos emprats per la comunicació.

OBSERVACIONS DE RECURSOS DE COMUNICACIÓ:

-Proposta d'afegir a l'inici o final de l'itinerari un audiovisual amb testimonis orals del bombardeig.

-Proposta d'afegir a l'inici de l'itinerari un audiovisual amb les imatges antigues que s'ensenyen durant l'itinerari (les imatges són petites i no es poden apreciar bé).

-Proposta de bilingüisme en la comunicació o l'existència de guia auditiva en castellà.

-Alguns visitants destaquen poder completar l'itinerari amb la visita del refugi de l'Ajuntament.

OBSERVACIONS SOBRE LA INTERVENCIÓ EN EL PATRIMONI IMMOBLE:

-Algun visitant no troba adequat el sistema de tancament del refugi.

-Algun visitant no troba adequat el nivell d'il·luminació del refugi (consideració de persona d'edat avançada).

En la visita de la Garriga:

OBSERVACIONS DE CONTINGUT:

-Algun visitant demana rebre més informació de contextualització de la Guerra Civil i més informació detallada sobre les condicions de vida en el refugi (menjar, dormir, sanitat).

OBSERVACIONS DE RECURSOS DE COMUNICACIÓ:

-Algun visitant comunica algun problema amb els recursos àudios, i un nombre més elevat de visitants destaquen que l'audiovisual no s'aprecia bé degut a que es projecta sobre una paret i no sobre una pantalla (la projecció sobre la paret és un recurs escollit pels responsables de la intervenció museogràfica per evitar la interferència estètica d'una pantalla convencional).

En la visita de Montornès del Vallès:

OBSERVACIONS DE CONTINGUT:

-Mostren el seu interès per completar la visita podent concloure la visita amb la sortida per l'altre accés – escala de cargol- i per tant en demanen la seva recuperació, i completar-la també amb la visita a la masia de Ca l'Arnau adjacent.

-Algun visitant demana rebre més informació de la història de la Guerra Civil.

OBSERVACIONS DE RECURSOS DE COMUNICACIÓ:

-Destaquen la manca d'un díptic amb informació sobre el patrimoni a visitar.

OBSERVACIONS SOBRE LA INTERVENCIÓ EN EL PATRIMONI IMMOBLE:

-Destaquen la mancança de senyalització de les vies d'accés.

Altres observacions personals destaquen:

En la visita de Granollers:

-Valoració positiva dels esforços per descobrir i difondre aquest patrimoni i aquest període, i consideració que encara és un tema poc tractat.

-Necessitat de fer-ne més difusió.

-Interès per a que la informació gràfica sigui consultable per Internet.

-Consideració de l'interès de promoure aquestes visites i patrimoni a nivell turístic donada la poca oferta cultural i turística de la ciutat.

En la visita de la Garriga:

-Interès perquè s'ampliï la possibilitat de visita al patrimoni.

En la visita de Montornès del Vallès:

-Interès perquè s'ampliï la freqüència de visites i es realitzin visites per escolars.

Malgrat les crítiques a la manca de periodicitat de les visites, a la manca de difusió, o els requeriments d'ampliació projectes culturals, la valoració de la visita, que implica directament la interpretació i la comunicació, és molt bona, rebent una puntuació mitja entre 8 i 9 sobre 10.

3.7 REFLEXIÓ SOBRE ELS 3 CASOS D'ESTUDI

“La interpretació posseeix 4 característiques que en fan una disciplina especial: és comunicació atractiva, ofereix una informació concisa, és entregada en presència de l'objecte en qüestió i el seu objectiu és la revelació d'un significat” (IZQUIERDO, 2006:18). Segons aquesta definició doncs, els 3 casos estudiats són exemples d'interpretació. I els 3 tenen com a denominadors comuns, moltes més coses que ser refugis antiaeris de la Guerra Civil. Intentem doncs posar-los en paral·lel per observar-ne les variants.

A diferència de casos, com el d'algun refugi de Barcelona, en que són les associacions de veïns o entitats per la recuperació de la memòria que encapçalen els processos de recuperació del patrimoni, aquí la situació és diferent. Potser en aquest últims anys la conscienciació del valor del patrimoni de la guerra s'ha estès fins als governants municipals del país, o potser la repercussió mediàtica de tot el relacionat amb la memòria històrica ha anat exercint pressió sobre els responsables de la gestió cultural. Sigui com sigui els tres casos examinats són fruit d'una iniciativa del govern municipal -en mandats encapçalats per alcaldes del PSC, d'ERC o de CIU- de la qual haurien de quedar sempre al marge les qüestions polítiques, no sent emprades aquestes actituds culturals com intervencions “de guanyar punts i quedar bé” davant la comunitat. En qualsevol cas, sempre és ben rebut, si la gestió sobre el patrimoni es desenvolupa correctament i s'aconsegueixen beneficis per la comunitat.

Les actuacions comencen a fer-se paleses sobretot a partir del 2006, i sembla que la commemoració del 70è aniversari dels bombardejos actua com a incentiu, sense deixar de ser paradoxal que es celebri especialment un 70è aniversari -un nombre poc significatiu habitualment a nivell de celebracions-; és com si el que no es va poder celebrar per al 50è aniversari, al final dels anys 80, ara no pogués esperar al 75è, perquè ja s'ha esperat massa.

En origen, les 3 recuperacions són un misteri, una petita aventura, ja que no es tracta de patrimoni al descobert, sinó de patrimoni enterrat, sense la seguretat total del seu estat. Per tant el procés esdevé inicialment ja diferent al de recuperació d'un patrimoni in situ arquitectònic convencional, i pren encara més rellevància el paper de l'investigador-historiador, no tant sols per les dades que ha de trobar sobre un patrimoni fins ara invisible, sinó també per la història que deliberadament s'ha ocultat. Aquí la tasca científica té un nom comú, el de David Gesalí, que per la

seva recerca sobre els bombardeigs i els camps d'aviació del Vallès⁵¹ no ha estat tan sols un documentalista sinó també l'empenta de nous projectes.

El valor del patrimoni ha estat apreciat, encara a temps, per a la seva salvaguarda. Posar davant els nostres ulls el sense sentit de la guerra, en un context mundial on de guerres n'hi ha a molts llocs, és objectiu principal, i per tant els llocs recuperats, els elements que sobreviuen a l'oblit –com Gesalí els defineix- actuen d'invitació a parlar-ne per a superar el desinterès i la censura. Al mateix temps, és també vist com la oportunitat per entendre perquè no s'havia explicat o perquè s'havia explicat d'aquella manera, perquè els supervivents ho callaven, perquè sovint els seus records es construïen tergiversats, ... perquè. Els tres refugis comparteixen objectius generals de recuperació del patrimoni i d'interpretació, però amb petites diferències. Mentre que el cas de Granollers és part d'una immersió en un projecte de cultura per la pau, el cas de la Garriga és una clara aposta per la didàctica, plenament conscient i desenvolupada. Aquest aposta didàctica, per exemple, també es duqué a terme al refugi antiaeri de l'aeròdrom del pla de la Bruguera a Castellar del Vallès (proposta del 2006). Per altra banda, els 2 casos de refugis civils –Granollers i la Garriga- vinculen la seva interpretació al bombardeig i els efectes sobre la població civil, a l'angoixa i la por, mentre que el refugi militar de Ca l'Arnau no pot transmetre el mateix per no trobar-se en un centre urbà i ser refugi pel personal del camp d'aviació, aleshores allunyat del nucli urbà, i avui engolit pels polígons industrials. L'enfoc del bombardeig a Granollers és també molt més localista, més centrat en la interpretació de la ciutat en el propi desastre, mentre que a la Garriga esdevé el recurs per a una visió del bombardeig més inclusiva en els fets generals de la Guerra Civil. Tots però tenen respostes a preguntes comunes explicant que la construcció de refugis no s'intensificà fins el bombardeig de Granollers al comprovar la real amenaça, com es construïen i perquè la majoria estaven a mig fer i no ben bé com les normes establiren, o què era la Junta de Defensa Passiva.

El bon estat de conservació dels 3 refugis possibilita plantejar intervencions museològiques similars, i en els tres casos es respecta el refugi, el seu espai i ambient, com a recurs de comunicació insubstituïble perquè es vol comptar amb l'experimentació sensorial i emotiva, amb l'aproximació a les vivències que hi tingueren lloc. La proposta museogràfica de *no intervenció* de Granollers i Montornès del Vallès però, comporta que sense la interpretació que aporta la visita guiada, es redueixi el poder de transmissió de l'element patrimonial, ja que la tècnica arquitectònica no és el més interessant, no es tracta d'una contemplació de delit estètic com podria ser-ho la d'una façana renaixentista, és vivencial. De manera que si no hi ha referent històric, es pot percebre la claustrofòbia però segurament no l'angoixa per la supervivència. La visita lliure, en canvi, si que és possible en el refugi de la Garriga gràcies a la

⁵¹ També ha estudiat els Camps d'aviació de Cardedeu i Sant Antoni de Vilamajor.

intervenció museogràfica realitzada, amb criteri de “mínima intervenció” però amb la inclusió de recursos d’interpretació.

Podem diferenciar la intervenció museogràfica d’aquests tres casos, per exemple, amb la realitzada en el refugi de la placeta Macià de Sant Adrià del Besòs o en el refugi del carrer Sant Josep de Flix, en que es converteix l’interior de la construcció patrimonial, o part d’aquesta, en un espai expositiu mitjançant plafons amb informació textual i gràfica interpretativa del refugi. Un altre cas és la posada en escena més conceptual del refugi del soterrani del palauet Santa Isabel de Barcelona, avui Conselleria d’Interior, amb parells de sabates escampades pels passadissos, simbolitzant les persones que s’hi protegien. La característica comuna de la il·luminació d’imitació a la original dels tres casos del Vallès estudiats no és l’única realitzada; per exemple a Sant Adrià, s’escollí una il·luminació realitzada amb elements moderns, des de terra cap a les voltes.

Un altre aspecte a considerar és el tractament de la zona d’acollida o accés del visitant. En el cas de Granollers estem sobre el refugi sense pràcticament saber-ho. En el cas de la Garriga, a banda del plafó contextual, l’espai esdevé memorial amb la presència del monument a les llibertats i el plançó de l’arbre de Guernika. En el cas de Montornès del Vallès, potser és un projecte massa incipient, i encara per finalitzar per a poder valorar-ho.

El mitjà de comunicació escollit, amb visita i interpretació amb guia es repeteix als 3 refugis. La inclusió d’aquesta visita en un itinerari urbà vinculat al bombardeig o altres espais significatius de la guerra, potser esdevé més complicat quan ens trobem en un refugi militar enmig d’un polígon industrial. Un dels objectius de la comunicació passa sempre per aconseguir una regularitat en les visites, una programació regular del patrimoni i créixer en interpretació gràcies a recursos complementaris desenvolupats en l’àmbit local, com conferències o exposicions, i si són les commemoracions del fet X de la guerra que afavoreixen o guien aquesta activitat envers polítiques de pau.

La gestió, ja sigui directament a través de les àrees tècniques dels ajuntaments o a través d’un museu, i al marge de la col·laboració o no de subvencions econòmiques, esdevé força precària sobretot pel que fa a la disposició de recursos humans, el que compromet en part la seva sostenibilitat.

La valoració de la feina realitzada fins ara i de la seva repercussió social és en tots els casos boníssima, convertint-se les recuperacions efectuades en motiu d’orgull i en entusiasme per seguir avançant. El camí futur si que pren diferent enfoc segons el cas, i sobretot tenint en compte els antecedents de projectes realitzats, o en cas contrari, per la seva novetat. Montornès del Vallès just inicia el camí. Granollers sembla tancar un període de recuperació patrimonial per a treballar en la difusió del seu context històric mitjançant la memòria documental i oral. I la Garriga

segueix immersa en el projecte del Camp d'aviació de Rosanes, concretament en la intervenció dels seus refugis i en la seva aposta ferma de comunicació i pedagogia.

La possibilitat de creació d'una xarxa territorial temàtica, d'àmbit comarcal, que pogués vincular aquests projectes i d'altres espais testimonials i patrimoni de la guerra, com per exemple els refugis i camps d'aviació de Cardedeu i Sant Antoni de Vilamajor, o la interpretació del bombardeig de Mollet del Vallès, possibilitaria formar-se una idea més general del territori i els esdeveniments i permetria no coartar les ganes de coneixement del visitant i facilitar el seu estímul. La rendibilitat com a estratègia turística caldria però avaluar-la detingudament, cercant les millors opcions. En qualsevol cas, el desenvolupament d'un discurs d'unió entre la singularitat dels 3 projectes estudiats, ampliaria la seva capacitat interpretativa i comunicativa.

4. CONCLUSIONS FINALS

En el capítol de casos d'estudi hem realitzat, posteriorment a l'anàlisi detallat dels casos, una reflexió comparativa sobre aquests exemples de museïtzació i les seves implicacions que ens han permès concloure amb una valoració positiva, sense obviar però les seves debilitats. Per això volem emprar aquest espai de conclusions finals per a exposar 2 reflexions que han sorgit a partir de l'experiència d'aquesta cerca; la primera, planteja un "estat de la qüestió" de les intervencions museològiques en patrimoni de la Guerra Civil a Catalunya i planteja dubtes de futur; la segona, pretén col·laborar a la valoració del patrimoni local i del patrimoni immoble amb l'exposició del que anomeno "les seves bondats".

ESTAT DE LA QÜESTIÓ I FUTURA LÍNIA DE TREBALL

Actualment són moltes les iniciatives tant museològiques com de recerca que s'estan realitzant al nostre país. La bona acollida de les subvencions a projectes adreçats a la restitució de la memòria democràtica de la Direcció General de la Memòria Democràtica reflecteix aquest moviment. En les dades de l'any 2007⁵² es comptabilitzen la subvenció de 227 projectes, que representaven un 87% del total de projectes presentats, més d'un 60% dels projectes eren de difusió i formació, entre un 20 i 30% eren de recerca i entre un 5 i un 10% de commemoració i homenatge. Per altra banda, aquest informe ens permet també veure com tot i la iniciativa dels òrgans gestors públics, al voltant d'un 25% dels projectes d'iniciativa dels ajuntament i un 5% dels consells comarcals, el 70% dels projectes corresponen a entitats sense afany de lucre.

Una observació d'aquestes propostes ens permet veure com les intervencions realitzades són majoritàriament de recuperació de patrimoni in situ, tant d'espais testimonials o d'espais amb restes materials -camins, camps de batalla o camps d'aviació-, com de construccions –refugis antiaeris, bateries antiaèries, búnquers, trinxeres-. A part també són importants la creació de diversos centres d'interpretació de temàtica monogràfics –p.ex. hospitals de sang, exili, soldats al front, repressió...-. Les intervencions dutes a terme en aquest patrimoni s'han dirigit a la conservació material, a la seva valoració històrica, i a la seva visualització o difusió –mitjançant la seva senyalització-. La intervenció museogràfica de la majoria de projectes de patrimoni in situ ha estat quasi bé sempre la *no intervenció* o

⁵² Informe de la "Convocatòria 2007" Direcció General de Memòria Democràtica del Departament d'interior, Relacions Institucionals i Participació de la Generalitat de Catalunya. De gencat.cat

“mínima intervenció”. Més intervencionistes són la proposta d'escenografia que s'ha dut a terme per exemple de forma clara en el Memorial de l'Exèrcit Popular o la reconstrucció parcial de trinxeres al front. En el cas del refugi de Flix, per exemple, s'ha optat per albergar en l'interior de l'element patrimonial una exposició interpretativa. Per altra banda la majoria d'aquest patrimoni in situ es troba inserit o recolzat per itineraris temàtics. L'element comú en tots els casos és la senyalització dels espais.

Descobrir aquestes iniciatives, però, no és sempre una tasca fàcil tot i que, aparentment, les noves tecnologies de la comunicació, concretament la xarxa d'Internet, posin a l'abast del curiós quasi tot allò que existeix. Però en la majoria dels casos, i sovint per manca de recursos econòmics, els projectes de museïtzació es posen en marxa sense l'existència d'un espai web que n'optimitzi la seva difusió. Ens trobem en molts casos d'aquest patrimoni que sols una petita ressenya, en la secció *agenda* o *cultura* de les pàgines municipals, permet conèixer la seva existència i com i quan visitar-lo. En els casos dels projectes que tenen un espai web propi, accedir a la secció *enllaços* sovint suposa descobrir altres llocs intervinguts de la Guerra Civil, i anar així fent una cadena per la geografia catalana i internacional.

Hem fet una ullada al panorama actual i podem concloure que ja s'ha trencat el gel, que ja s'ha iniciat al nostre país la recuperació i valoració del patrimoni del conflicte de la Guerra Civil Espanyola. Podríem qualificar la situació actual d'aquest àmbit a Catalunya com a fase inicial, i volem qualificar-la d'inicial, perquè tot i haver superat l'adjectiu d'excepcionalitat vinculat a les tímides i primeres intervencions museològiques i ja comptar amb un bon nombre de projectes en marxa i de més projectes en el tinter, encara hi ha l'escull de la normalització legal com a patrimoni d'aquests construccions o espais, i encara més important, manca comprovar el reconeixement també social envers aquest patrimoni. L'èxit immediat d'aquests projectes demostren la necessitat cultural i social de fer memòria o descobrir aquest passat. És potser però encara una mica d'hora per a fer-ne una valoració des del punt de vista l'èxit museològic, de l'anàlisi del seu potencial de transmissió i dels objectius obtinguts, tant qualitatius com quantitius.

L'estat de la qüestió a la comarca demostra l'interès i l'empenta de part de la població, o així ho demostra l'anàlisi dels casos. Anàlisi que ens ha permès, com inicialment en proposàvem, conèixer els projectes i treure l'entrellat del seu origen i gestió museològica. Considerem que iniciat ja aquest camí, ara el futur, que ha de validar aquestes intervencions, és un repte. Podria donar-se el cas que el visitant fos conseqüència de la presència de la “memòria històrica” en forma de polèmica més política que cultural en els mitjans de comunicació? Podria ser que estiguéssim immersos tan sols en un tema “de moda” i per tant d'interès passatger?. Quina serà la situació d'aquí a uns anys? Malgrat la importància de la museïtzació de la guerra, podria succeir que un cop desaparegués la última generació que ha conviscut amb els supervivents de la guerra civil, i que per tant tenen com a vivència personal aquest conflicte, el patrimoni de la guerra civil quedés relegat a un “museu” més?. Això és el que pensava quan vaig iniciar

aquest treball de recerca, però diverses circumstàncies m'ho han fet replantejar. En primer lloc, el fet que en les enquestes, el motiu de visita de relació directe familiar –vincl fort amb els esdeveniments– (malgrat la poca representativitat de les enquestes) sigui escàs, així com la presència de famílies joves amb fills petits. En segon lloc, el fet que aquesta història de guerra “no oficial” s'estigui incorporant a l'educació com a història i com a pau, i en tercer lloc, l'existència en algun lloc del món de guerra. I en quart lloc que un dels objectius principals és el pedagògic i cada cop més entrarà en el curs de la història..... Resta per veure també si el patrimoni bèl·lic es convertirà en font de aconseguir fugir de la seva banalització o si esdevindrà un tipus de turisme cultural divers, diferent al dels jaciments arqueològics romans i als castells medievals.

Recentment⁵³ el Memorial Democràtic ha creat l'espai web de la xarxa *Espais de Memòria*, el projecte de recuperació del patrimoni memorial, tangible i intangible, de la defensa de la democràcia del 1931 al 1980. En espai d'Internet es poden consultar, a través d'una petita fitxa d'identificació, alguna fotografia i documents adjunts, els projectes inclosos en aquesta xarxa temàtica. Malgrat que no totes les intervencions realitzades a Catalunya estan centralitzades en aquest recurs una ullada al seu mapa ens possibilita fer-ne una breu síntesi de l'estat de la qüestió.

Considerem que un bon exercici per comprovar el desenvolupament que s'està duent a terme per a difondre el coneixement de diversos aspectes de la Guerra Civil a Catalunya seria fer un anàlisi a través dels projectes museològics desenvolupats, seguint en certa manera els punts esmenats en l'anàlisi dels casos d'estudi dels refugis i en l'enquesta realitzada, al qual es podrien afegir aspectes de gestió administrativa –responsables de la iniciativa, responsables de la gestió del projecte,...-, de serveis que ofereixen –propostes pedagògiques, tipus de visites...-, de mitjans de difusió emprats –pàgina web pròpia, pertinença als *Espais de Memòria*...-, per a poder realitzar, un cop recollides totes les dades, un bon anàlisi DAFO dels projectes.

LES BONDATS DEL PATRIMONI LOCAL I DEL PATRIMONI IMMOBLE

El patrimoni local, és una molt bona manera, potser la millor, d'introduir el ciutadà en la seva comunitat, de fer-lo participar i de fer-lo sentir part integrant, de construir-hi llaços, i també la millor manera d'introduir-lo en el coneixement de la història. Aquest patrimoni local ha de ser per una banda el desencadenant de la motivació, del visitant “inexpert, o novell”, a expandir el seu coneixement sobre el tema, saltant a visitar altres projectes culturals i altres poblacions, així com interessant-se per d'altres períodes històrics, (p.ex. pas de local a nacional). També ha de ser útil de manera inversa, acostant a l'aprofundiment de casos concrets i a la realitat local, interessats per la història

⁵³ En data de novembre 2009

els coneixedors, en un context més ampli, de la guerra civil. I aquestes experiències són un primer pas per difondre també el valor del patrimoni, a partir de l'entorn més proper i quotidià, i conscienciar per al seu respecte i conservació, sobretot per als infants.

També des de la comprensió del concepte patrimoni local "rural", entenent "rural" com el de les zones perifèriques a les capitals o grans urbs culturals, com Barcelona, podem obrir-nos a una visió plena de matisos territorials i socials que ens enriqueixen com a ésser integrant d'una comunitat. Per tant tot allò que ens faciliti l'accés a aquest patrimoni, des del respecte, ho hem de valorar molt positivament.

Per altra banda volem destacar també les que anomenarem "les bondats" del patrimoni immoble, enfront tipologies museològiques com els museus. L'autenticitat i veracitat dels espais i construccions és encara avui un atractiu molt important, ja que aquesta "propietat" dels llocs històrics desencadena una percepció sensible, una emotivitat, una experiència sensitiva única i potser difícil d'explicar, o potser només explicable a través de suggestió. La sensació que l'espai, o les pedres que el conformen, mantenen, i poden transmetre encara, l'esperit dels protagonistes o dels esdeveniments, no actuen tan sols com a element de fascinació sinó que faciliten en certa manera la transmissió de la seva interpretació i la comprensió del lloc.

"Tot plegat constitueix les restes d'un temps i d'un setge. Restes que, per la capacitat de destrucció que tenen les armes modernes, són tant poc útils com les medievals que trobem a dalt dels puigs però que, indubtablement, tenen un valor d'arqueologia social, industrial i tècnica. A més, malgrat que les restes de la Guerra Civil no es consideren patrimoni i la seva preservació no està regulada, són un dels millors reflexos per explicar el sense sentit de la guerra i un element pedagògic per a les generacions futures." (GESALÍ, 2008:14). En els primers passos d'aquest projecte d'estudi ens preguntàvem què estava succeint amb la recuperació de la "memòria històrica" de la guerra civil i amb els espais testimoni d'aquesta història. Les paraules citades de Gesalí ens permeten sintetitzar ara les respostes trobades; les virtuts d'aquest patrimoni i les problemàtiques que l'envolten, qüestions que hem abraçat en el present treball.

Finalitzat aquest treball de recerca, la il·lusió o la esperança es que pugui contribuir a una reflexió constructiva més aprofundida per part dels gestors dels casos estudiats, alhora que contribueixi a esperonar nous projectes culturals, i aconseguir tant la vàlua patrimonial d'aquests testimonis materials que han sobreviscut a l'oblit com la vàlua dels fets que narren.

5. FONTS DE REFERÈNCIA

BIBLIOGRAFIA

ACOSTA BONO, G.; del RÍO SANCHEZ, A.; VALCUENDE DEL RÍO, J.M.(coord.) (2008). *La Recuperación de la memoria histórica : una perspectiva transversal desde las Ciencias Sociales*. Sevilla : Centro de Estudios Andaluces.

AGUILAR FERNÁNDEZ, Paloma (1996). *Memoria y olvido de la Guerra Civil española*. Madrid: Alianza Editorial.

AJUNTAMENT DE GRANOLLERS (2008) *Can Jonch. Centre de Cultura per la Pau*. [Dossier de Premsa]. Granollers: Ajuntament de Granollers [en línia] <http://www.granollers.cat/AjGra/GRA_Archivo/080509Dossier_CanJonch.pdf> [Consultat el 30.03.2009]

AJUNTAMENT DE GRANOLLERS. *Granollers. El bombardeig de 31 de maig de 1938*. [Fulletó de visita cultural] Granollers: Ajuntament de Granollers, Memorial Democràtic.

AJUNTAMENT DE GRANOLLERS (2008). *GR.31/5/1938. El bombardeig de Granollers*. [Catàleg de l'exposició] Granollers: Museu de Granollers.

AJUNTAMENT DE GRANOLLERS (2008). "Granollers vol ser "vila oberta a la pau", recordant el 70è aniversari del bombardeig de 1938" del dia 6 de juny de 2008. *Notícia publicada a la web de l'Ajuntament de Granollers* [en línia]. http://www.granollers.cat/AjGra/AjGra-Page-tPageDetalle_assetid-1205230881099_1089800628496.html [data de consulta: 17-06-2009].

AJUNTAMENT DE GRANOLLERS (1938). "Plànols de refugis, 00/00/1938". Plànol del refugi de la plaça Maluquer i Salvador. [Document municipal]. Fons Arxiu Municipal de Granollers [en línia]. <<http://arxiu.granollers.cat:9090/pandora/>> [data de consulta: 09-09-2009].

AJUNTAMENT DE LA GARRIGA (2009). *Bombardeig 1939. Actes de Commemoració del 70è aniversari del bombadeig de la Garriga, Memòria per la pau*. [Fulletó de presentació] La Garriga: Ajuntament de la Garriga, Memorial Democràtic.

AJUNTAMENT DE LA GARRIGA et al. *El camp d'aviació de Rosanes*. [Fulletó de visita cultural] La Garriga: Ajuntament de la Garriga, Ajuntament de l'Ametlla del Vallès, Ajuntament de Les Franqueses del Vallès, Memorial Democràtic, Didpatri.

AJUNTAMENT DE LA GARRIGA. *El refugi antiaeri de l'estació, La Garriga*. [Fulletó de visita cultural] La Garriga: Ajuntament de la Garriga, Memorial Democràtic.

AJUNTAMENT DE MONTORNÈS DEL VALLÈS (2007). "Negociacions per a l'adquisició de ca l'Arnau i el refugi antiaeri". *Montornès Viu. Informació Municipal*. (Any 11, núm.36): pàg.13. Montornès del Vallès: Ajuntament de Montornès del Vallès [en línia]. <<http://www.montornes.cat>> [data de consulta: 20-07-2009].

AJUNTAMENT DE MONTORNÈS DEL VALLÈS (2006). "Recuperació del refugi de ca l'Arnau". *Montornès Viu. Informació Municipal*. (Any 10, núm.33): pàg.13. Montornès del Vallès: Ajuntament de Montornès del Vallès [en línia]. <<http://www.montornes.cat>> [data de consulta: 20-08-2009].

ALONSO, Luís (1999). *Introducción a la nueva museología*. Madrid: Alianza editorial.

ARTÍS, Mireia; CARRERAS, Cèsar; MUNILLA, Glòria (2001). *Gestió del patrimoni històric*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya.

ASSOCIACIÓ EL GARBELL (2006). "Acte de Commemoració del 67è aniversari del bombardeig a la Garriga i presentació del projecte museogràfic del refugi antiaeri". A *Gar* (Any 2006, núm.19): pàg. 4. La Garriga: Associació El Garbell [en línia]. <<http://www.gar.cat/num-publicats>> [data de consulta: 20-07-2009].

AVUI (2007). "L'Ajuntament de Granollers descobreix l'entrada d'un dels refugis antiaeris més grans de la guerra civil construïts a la ciutat". *Avui* del dia 9 de novembre de 2007 [publicació periòdica]. Barcelona: Avui [en línia]. <http://www.avui.cat/cat/notices/2007/11/l_ajuntament_de_granollers_descobreix_l_entrada_d_un_dels_refugis_antiaeris_mes_grans_de_la_guerra_c_11611.php> [data de consulta: 17-06-2009].

BALLART HERNÁNDEZ, Josep (2001). *Gestión del patrimonio cultural*. Barcelona: Ariel.

BOE (núm.310) "*Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil y la dictadura*" del dia dijous 27 de desembre de 2007): pàg. 53410-53416, [en línia]. <<http://www.boe.es>> [data de consulta: 17-10-2009].

BOPC (núm.197). "Resolució 681/VI del Parlament de Catalunya, sobre l'elaboració d'un estudi de l'estat en què es troben els refugis utilitzats durant la Guerra Civil espanyola" del dia 18 de juny de 2001: pàg. 10-11 [en línia]. [data de consulta: 17-06-2009].

CASTELL, Edmond i FALCÓ, Lluís (2004). "Els projectes museístics de la batalla de l'Ebre". A *Mnemòsine: revista catalana de museologia*. (Any 2004, núm. 1): pàg. 49-54. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya.

CASTELL, Edmon; FALCÓ, Lluís; HERNÁNDEZ, Xavier; JUNQUERAS, Oriol; LUQUE, Joan Carles i SANTACANA, Joan (1999). *La Batalla de l'Ebre: història, paisatge, patrimoni*. Barcelona: Pòrtic.

COMA QUINTANA, Laia i COSTA ARGEMÍ, Enric (2008). "El projecte museogràfic del refugi antiaeri de l'estació de la Garriga". A *Ebre 38: Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*. (Any 2008, núm. 3): pàg. 251-257. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona [en línia]. <<http://www.raco.cat/index.php/Ebre/issue/view/10015/showToc>> [data de consulta: 20-07-2009].

CONSELL COMARCAL DE LA TERRA ALTA (1999). *Ruta de la Pau, Terra Alta: itinerari pels punts més significatius de la batalla de l'Ebre: [PR-C 27, PR-C 98, GR 171, GR 171-3]*. Gandesa: Consell Comarcal de la Terra Alta.

CUESTA BUSTILLO, Josefina (1998). "*Memoria y historia. Un estado de la cuestión*". A *Ayer*, (núm. 32): pàg. 203-224. Madrid: Marcial Pons.

DANE, Francis C (1997). *Mètodes de recerca*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya, Edicions Proa.

DEPARTAMENT D'INTERIOR, RELACIONS INSTITUCIONALS I PARTICIPACIÓ, GABINET DE COMUNICACIÓ (2008) "Nota de premsa 25-04-08. Espais de Memòria. La Generalitat crea una xarxa de rutes i espais de memòria democràtica i impulsa centres memorials al territori". Barcelona: Generalitat de Catalunya [en línia]. <http://www10.gencat.cat/drep/binaris/espais%20de%20memoria_tcm112-74383.pdf> [data de consulta: 23-05-2009].

DIRECCIÓ GENERAL DE MEMÒRIA DEMOCRÀTICA. (2007) "Convocatòria 2007". Barcelona: Departament d'Interior, Relacions institucionals i participació, Generalitat de Catalunya [en línia]. <http://www10.gencat.net/drep/binaris/Subv_Memoria_Democratica_tcm112-59019.pdf> [data de consulta: 23-05-2009].

DOGC (núm. 5006). "*Llei 13/2007, de 31 d'octubre, del Memorial Democràtic*" del dia 12 de novembre de 2007: pàg. 45172 [en línia]. <<http://www.gencat.cat/diari/5006/07303102.htm>> [data de consulta: 17-06-2009].

DUCLOS, Jean Claude (2007). "Histoire, mémoire, musées et mémoriaux, en France et à Grenoble en particulier". Conferència del *I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic: Polítiques públiques de la Memòria*. Barcelona: Memorial Democràtic [en línia]. <<http://www.memorialdemocratic.net>> [data de consulta: 10-08-2009].

GALLART, Ernest; RUIZ, Galdric i SÁIZ, Sílvia (2007). *El Cau de la Gloriosa: refugi antiaeri de l'aeròdrom de Castellar del Vallès : una proposta educativa per al refugi antiaeri i l'aeròdrom de la FARE al Pla de la Bruguera, Castellar del Vallès*. Castellar del Vallès: Ajuntament de Castellar del Vallès, Arxiu Municipal Castellar del Vallès ("Plecs de recerca";1)

GARCIA DE ALCAÑIZ, Joaquín (1938). "*Proyecto de refugios en Granollers para los centros de Primera y segunda enseñanza*" [Document municipal]. Fons Arxiu Municipal de Granollers [en línia]. <<http://arxiu.granollers.cat:9090/pandora/>> [data de consulta: 09-09-2009].

GARRIGA I ANDREU, Joan (1986). *Revolta i Guerra Civil a La Garriga (Vallès Oriental):1936-1939*. Argentona: L'Aixernador: Ajuntament de La Garriga.

GARRIGA, Joan; CANTARELL, Cinta; GESALÍ, David (textos) i CORNELLAS, Pere (imatges) (2008). *Refugi de refugis*. Granollers: Ajuntament de Granollers.

GESALÍ BARRERA, David (2007). *L'Aeròdrom 329 : Montornès del Vallès i l'aeronàutica en la Guerra Civil espanyola*. Montornès del Vallès : Ajuntament de Montornès : Abadia de Montserrat ("Montornès recerca històrica"; 3).

GESALÍ, David i ÍNIGUEZ, David (2009). *Aviació i guerra a la Garriga 1936-1946: El camp d'aviació civil, l'aeròdrom militar i el final de la guerra*. La Garriga: Ajuntament de la Garriga.

GRAU MATEU, Josep (2008). *GR.31/5/1938. Rastres del bombardeig : fotografies de la Biblioteca Nacional d'Espanya*. Granollers: Museu de Granollers.

GUIXÉ I COROMINAS, Jordi i INIESTA I GONZÀLEZ, Montserrat (2007). "La primera àgora de debat i formació sobre polítiques públiques de memòria". A *Polítiques públiques de la memòria. I Congrés Internacional Memorial Democràtic*. Barcelona: Eumo Editorial, pàg. 9-16 [en línia]. <www.eumoeditorial.com/veure_pdf.php?arxiu=3441p.pdf> [data de consulta: 10-06-2009].

HOOPER-GREENHILL, Eilean (1998). *Los museos y sus visitantes*. Gijón: Trea.

ÍNIGUEZ GRACIA, David; HERNÁNDEZ CARDONA, Francesc X.. "*Las guerras del siglo XX en los museos*". A *Iber. Didáctica de las ciencias sociales, geografía e historia*. (Any 2004, núm. 39): pàg. 17-30.

IZQUIERDO I TUGAS, Pere; JUAN I TRESSERRAS, Jordi i MATAMALA MELLÍN, Joan Carles (2006). *Interpretar el patrimoni : guía básica*. Barcelona: Diputació de Barcelona ("Estudis. Recursos culturals"; 1).

LA NACIÓN. "*La memoria tiene que ser plural*". A *La Nación* del 29-03-2006 [publicación periòdica] [en línia]. <http://www.lanacion.com.ar/nota.asp?nota_id=792709> [data de consulta: 09-09-2009].

LAPORTE, Antoni i BOBES, Joaquina (2004). "El pla director dels espais de la batalla de l'Ebre". A *Mnemòsine: revista catalana de museologia*. (Any 2004, núm. 1): pàg. 55-56. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya.

LINDE, Enrique; SANZ, María Teresa, SERRANO Isabel (1995). *Cultura y desarrollo*. Madrid: Ministeri de Cultura.

MAYAYO, Andreu (2006). "Ús i abús de la memòria". A *L'Avenç: revista d'història i cultura* (núm. 314): pàg. 22. Barcelona: L'Avenç [en línia]. <http://www.lavenc.com/index.php/cat/revistes/l_avenc/314/dossier/us_i_abus_de_la_memoria> [data de consulta: 09-09-2009].

MATEOS RUSILLO, Santos Miguel. (2009). *Comunicación del patrimonio cultural*. Barcelona: UOC.

MELÚS, Eva (2008). *Les restes de la Guerra Civil al segle XXI*. Barcelona: El Periódico ("Guerra Civil a Catalunya"; 12).

MONTLLÓ BOLART, Jordi. (2004). "Testimonis arqueològics i patrimonials de la Guerra Civil a Catalunya". A *Mnemòsine: revista catalana de museologia*. (Any 2004, núm. 1): pàg. 35-48. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya.

MORALES MIRANDA, Jorge (2001). *Guía práctica para la interpretación del patrimonio: el arte de acercar el legado natural y cultural al público visitante*. Sevilla: TRAGSA, Junta de Andalucía, Consejería de Cultura. 2a edició.

MUNILLA CABRITANA, Glòria et al. (2004). *Patrimoni cultural*. Barcelona: UOC.

PUJADÓ I DOMENECH, Judit (2006). *Contra l'oblit. Els refugis poble a poble*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

REVERTÉ VIDAL, M.P (2003). *Aprenem a investigar*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura ("Fem parlar les fonts"; 1).

RIBÉ I MONGE, Genís (2008). *El refugi antiaeri i polvorí de l'Aeroport de Sabadell*. Sabadell : Museu d'Història de Sabadell, Ajuntament de Barcelona.

RIQUER I PERMANYER, Borja de (2007). "Sobre l'oportunitat històrica i moral del Memorial Democràtic" a *Activitat Parlamentària*, (Any 2007, núm.13): pàg. 49-60. Barcelona: Dept. d'Interior, Generalitat de Catalunya.[en línia] <<http://www.memorialdemocratic.net/pagines/cat/ponencies.php> > [Consultat el 31.04.2009]

RODRÍGUEZ, José Enrique (2001). "*Variaciones sobre el concepto de cultura*". A RAMOS, Antonio, *Cambio social y gestión cultural*. Alacant: Universitat d'Alacant, pàg. 15-25.

ROMERO, Carlos (1999). "*La gestión del patrimonio cultural en los municipios*". A *El siglo que viene: revista de cultura*, (Any 1999, núm.39-40): pàg. 75-80.

SANTACANA MESTRE, Joan i HERNÁNDEZ CARDONA, Francesc Xavier (2006). *Museología crítica*. Gijón: Trea.

SOLANILLA DEMESTRE, Laura (2004). "Digitalitzant el record. La memòria de la Guerra Civil Espanyola a Internet". Publicació inicial en línia en el *II Congreso Online del Observatorio para la CiberSociedad* [en línia]. <<http://www.monografias.com/trabajos902/digitalitzant-record-guerra/digitalitzant-record-guerra.shtml>> [data de consulta: 09-09-2009].

SUARI SÁNCHEZ, Carme (2009). "Cibernautes de la memòria. La construcció de la memòria col·lectiva de la guerra civil espanyola a través de la participació en espais virtuals de comunicació. "El cas de la llista de distribució "Guerra Civil

Española" [en línia]. <<http://www.cibersociedad.net/congres2009/es/coms/cibernautes-de-la-memoria-la-construccio-de-la-memoria-colectiva-de-la-guerra-civil-espanyola-a-traves-de-la-participacio-en-espais-virtuals-de-comunicacio-el-cas-de-la-llista-de-distribucio-guerra-civil-espanola/290/>> [data de consulta: 09-11-2009].

SURROCA I SENS, Joan (2004). "Museus i la cultura de la pau". *Mnemòsine: revista catalana de museologia*. (Any 2004, núm. 1): 9-12. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya.

VINYES, Ricard (2000). "Un conflicte de memòries: el Museu d'Història de Catalunya". A *L'Avenç: revista d'història i cultura*, (núm. 247):34-37. Barcelona: L'Avenç [en línia]. <http://www.lavenc.com/index.php/cat/revistes/l_avenc/314/dossier/us_i_abus_de_la_memoria> [data de consulta: 09-09-2009].

VINYES, Ricard (2007). "La memòria com a política pública". Conferència del *I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic: Polítiques públiques de la Memòria*. Barcelona: Memorial Democràtic [en línia]. <<http://www.memorialdemocratic.net>> [data de consulta: 10-08-2009].

VILLARROYA I FONT, Joan; PUJADÓ I PUIGDOMÈNEC, Judit; POWLES, Valerie (2003). *El refugi 307: la guerra civil i el Poble-Sec, 1936-39*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Consell Municipal del Districte de Sants-Montjuïc.

(2007). "VISCA LA LLIBERTAT! Homenatge a Carles Fontserè" Acte en memòria i homenatge pòstum a Carles Fontserè al Palau de la Generalitat. Producció Transports Ciberians [audiovisual] [en línia]. <http://transportsciberians.net/visor_descarregues.php?idioma=cat&arxiu=homenatge_fontserere.flv&id_article=92> [data de consulta: 20-08-2009].

WEBGRAFIA

Web de l'Ajuntament de Granollers
<http://granollers.org>

Web del Museu de Granollers
<http://museudegranollers.org>

Web del Museu de Granollers sobre els Bombardejos de Granollers 1936-1939
www.bombardejosdegranollers.info

Web dels Llocs de la Guerra Civil al Vallès Oriental
<http://www.websmuseumgranollers.org/memoriaretrobada/>

Web de l'Ajuntament de la Garriga
<http://lagarriga.net>

Web del Camp d'aviació de Rosanes i els espais de memòria de l'Alt Congost
<http://www.aviacioiguerra.cat/>

Web de l'Ajuntament de Montornès del Vallès
<http://www.montornes.cat>

Web del Memorial Democràtic
Web dels Espais de Memòria
<http://www.memorialdemocratic.net>

Web de la Generalitat de Catalunya
<http://gencat.cat>

Web del Museu Memorial de l'Exili
<http://batallaebre.org>

Web del Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre
<http://batallaebre.org>

Web de l'Associació per a la recuperació de la memòria històrica de Catalunya
<http://www.memoriacatalunya.org/>

Web de la Asociación para la recuperación de la memoria histórica
<http://www.memoriahistorica.org/>

Web de l'Associació de Museòlegs de Catalunya
<http://www.museologia.org>

Web de la Asociación para la Interpretación del Patrimonio
<http://www.interpretaciondelpatrimonio.com/>

Web del grup Museia, grup de recerca en museologia, museografia, tic i patrimoni
<http://www.museia.cat/>

FONTS ORALS

Entrevistes i converses mantigudes amb:

- CAMPS I GIRÓ, ALBERT (regidor de l'Ajuntament de Granollers) en data 05/10/2009.
- CANTARELL I AIXENDRI, CINTA (historiadora, Ajuntament de Granollers) en data 27/07/2009.
- CORTÉS MARTÍN, DANI (alcalde de l'Ajuntament de Montornès del Vallès) en data 08/11/2009.
- COSTA I ARGEMÍJ, ENRIC (historiador i tècnic de Patrimoni de l'Ajuntament de la Garriga) en data 13/08/2009.
- MARTÍNEZ, PEPI (secretària d'Alcaldia de l'Ajuntament de Montornès del Vallès) en data 26/09/2009.
- SAMPÉ, RAFEL (tècnic del COMEBE) en data 09/2009.

6. ANNEXOS

6.1 CONSIDERACIONS PRÈVIES DE VOCABULARI

Considerem necessària la matisació en alguns termes de vocabulari de l'àmbit d'intervenció museològica per a que el seu significat, sovint força difús, massa ampli o massa restringit, no comporti interpretacions errònies. La següent és una acotació personal dels mots en funció de l'especificitat d'aquest treball i de l'àmbit de gestió cultural.

-Emprant el terme *patrimoni immoble*, designem tant construccions com territori.

-Emprant el terme *recuperació* no designem tan sols actuacions de conservació física del patrimoni immoble i el seu condicionament per a fer-lo accessible al visitant –fer-lo visible físicament-, sinó també les accions de posada en valor del patrimoni immoble –construccions i territori-, que pot ser que no requereixin actuacions de conservació i accessibilitat, sinó tan sols accions per a fer-lo visible històricament a través per exemple d'una simple senyalització. Per a exemplificar-ho, entenem doncs per *recuperació* l'acció de trobar l'entrada d'un refugi i condicionar-la com també la d'explicitar textualment que un edifici, que avui és una comerç de perfumeria, havia estat un lloc de comandament de la República i fou bombardejat, o que aquest camí rural fou emprat per milers d'homes per fugir del país convertint-se en exiliats.

-Entenem com a espai d'*accés lliure* aquell que no presenta cap tipus de regulació ni restriccions, és a dir, que es pot visitar sempre –a qualsevol hora, qualsevol dia- per iniciativa pròpia, sense guies, i sempre exempt de pagament.

-Entenem per *centre d'interpretació* aquell espai que alberga una exposició –amb contingut de béns mobles o no, amb mitjans audiovisuals, ...- per a la interpretació d'uns esdeveniments vinculats al territori on s'erigeix, i que no necessàriament ha d'estar vinculat a construccions patrimonials o una col·lecció de béns mobles o documentals.

-Entenem *museu* com a intervenció diferenciada del centre d'interpretació, considerant-lo una institució, que si bé per als seus objectius de comunicació pot actuar com un *centre d'interpretació*, no restant en la concepció de museu tradicional de col·lecció material, és molt més que un centre expositiu permanent ja que du a terme una tasca de recerca, pedagògica i social activa, mitjançant serveis propis com els d'exposició

temporal, aules didàctiques, edició de monogràfics, etc. Considerem però que a vegades el nom que es posa als diversos centres museològics pot dur a confusió sobre les veritables funcions que desenvolupa.

-Entenem *museització*, segons la definició del Termcat: “L’aplicació de tècniques museogràfiques a un patrimoni cultural o natural per a fer-lo atractiu i accessible als visitants”. Deixant el terme *museografia* per a fer referència als aspectes relacionats amb les tècniques de presentació formal.

6.2 UNA CLASSIFICACIÓ DE LES INTERVENCIIONS EN PATRIMONI IMMOBLE DE GUERRA

La tasca de recerca duta a terme per a la realització d'aquest treball a través de les lectures de contextualització per al marc teòric, de la indagació específica dels casos d'estudi i de la informació que, sense ser objectiu principal de coneixement, et trobes a les mans, fa coincidir dades disperses que demanen una estructuració clara. A partir de l'esquema següent, el que es proposa és una classificació tipològica de les projectes museològics realitzats en l'àmbit de la Guerra Civil, i el seu context, a Catalunya, tenint en compte principalment la natura del patrimoni i el tipus de museïtzació, i en base a la informació actual de recursos web.

		INTERVENCIIONS AMB RECUPERACIÓ DE PATRIMONI IMMOBLE
ESPai TANCAT	1/	<ul style="list-style-type: none"> -Recuperació de construccions. -Interpretació mitjançant visita guiada. -Accés no lliure. -Espai tancat.
	Exemples	<ul style="list-style-type: none"> -Construcció que formava part d'un conjunt funcional únic i compacte, i que avui n'és una de les poques restes conservades. <li style="text-align: center;"><i>-REFUGI DE CA L'ARNAU: refugi antiaeri militar pertanyent l'aeròdrom 329 (Montornès del Vallès).</i>
		<ul style="list-style-type: none"> -Construcció no integrada en cap conjunt funcional únic i compacte. <li style="text-align: center;"><i>-REFUGI DE L'ESTACIÓ DE LA GARRIGA: refugi antiaeri civil (La Garriga).</i> <li style="text-align: center;"><i>-FEDERACIÓ OBRERA DE MOLINS DE REI: edifici modernista que fou centre cultural de la II República confiscat per la Dictadura (Molins de Rei).</i> <li style="text-align: center;"><i>-HOSPITAL MILITAR DEL XVIII COS D'EXÈRCIT: s'ubicà en l'edifici de l'Antic Grup Escolar (Cervera).</i>
	2/	<ul style="list-style-type: none"> -Recuperació de patrimoni immoble. -Interpretació mitjançant intervenció museogràfica (exposició o escenografia) en interior d'alguns dels elements de patrimoni construïts recuperats. -Accés no lliure. -Espai tancat.

		Exemples	<p>-Conjunt de construccions i territori acotat, pertanyents a un únic conjunt funcional.</p> <p><i>-MEMORIAL DE L'EXÈRCIT POPULAR: instal·lacions del camp d'entrenament del XVII Cos de l'Exèrcit Popular de la República –camp d'instrucció, barracots, polvorí...- (Pujalt).</i></p>
		Exemples	<p>-Construcció no integrada en cap conjunt funcional únic i compacte.</p> <p><i>-REFUGI ANTIAERI DEL CARRER SANT JOSEP: refugi antiaeri civil (Flix).</i> <i>-PRESÓ-MUSEU "CAMÍ DE LA LLIBERTAT": capella gòtica en que si retingueren a refugiats –que fugien de la Segona Guerra Mundial- (Sort).</i> <i>-MATERNITAT D'ELNA: edifici que es convertí en maternitat de la Creu Roja Suïssa, d'ajut als refugiats del cap de refugiats de la zona (Elna).</i></p>
ESPÀI OBERT	3/		<p>-Recuperació de patrimoni immoble.</p> <p>-Interpretació mitjançant senyalització commemorativa.</p> <p>-Accés lliure.</p> <p>-Espai obert.</p>
		Exemples	<p>-Espais relacionats amb la mort o enterrament dels difunts del conflicte bèl·lic –fossa comuna, cementiri, lloc d'afusellaments, etc-.</p> <p><i>-MEMORIAL DE LES CAMPOSINES: creació d'un ossari i espai de dol i dignificació dels combatents morts en Batalla de l'Ebre (La Fatarella).</i> <i>-CUB DE LA PAU: monument memorial als combatents morts d'ambdós bàndols, a la cota 705 a la Serra de Pàndols (El Pinell de Brai).</i></p>
	4/		<p>-Recuperació del patrimoni immoble.</p> <p>-Interpretació mitjançant senyalització amb contingut textual i gràfic sintètic in situ.</p> <p>-Accés lliure.</p> <p>-Espai obert – itinerari a seguir.</p>
		Exemples	<p>-Conjunt de construccions i territori acotat, pertanyents a un únic conjunt funcional.</p> <p><i>-CAMP D'AVIACIÓ DE ROSANES: refugis, pista, hangar, etc de l'aeròdrom republicà (La Garriga-Llerona-L'Ametlla del Vallès).</i> <i>-EL FRONT DE GUERRA A LA ZONA DE BIUSE:nius d'ametralladora, trinxeres, etc de la línia defensiva del front del Pallars (Llavorsí)</i></p> <p>-Construccions i espais de l'entramat urbà (centre urbà destruït pel conflicte i mai reconstruït).</p> <p><i>-POBLE VELL DE CORBERA D'EBRE: Destruït pel conflicte i abandonat, ara es conserva sense reconstruir amb senyalització (Corbera d'Ebre).</i></p> <p>-Construccions i espais de l'entramat urbà (centre urbà rehabilitat després del conflicte i avui, viu i actiu).</p> <p><i>-GRANOLLERS: EL BOMBARDEIG DE 31 DE MAIG DE 1938: Senyalització d'indrets significatius i creació d'itinerari sense intervenció física en els immobles (Granollers).</i></p>

		<p>-Territori sense construccions: espai de vivències/escenari.</p> <p><i>-RETIRADA I CAMINS DE L'EXILI A L'ALT EMPORDÀ: els camins d'exili de republicans al finalitzar la Guerra Civil (Alt Empordà).</i></p>
ESPai TANCAT-OBERT	5/	<p>-Recuperació de patrimoni immoble.</p> <p>-Interpretació mitjançant senyalització amb contingut textual i gràfic sintètic in situ i mitjançant creació d'un centre d'interpretació.</p> <p>-Accés no lliure.</p> <p>-Combinació d'espai tancat i espai obert.</p>
	Exemples	<p>-Conjunt de construccions i territori acotat, pertanyents a un únic conjunt funcional,</p> <p><i>-PARC DELS BÚNQUERS: búnquers de la línia de defensa dels Pirineus de postguerra i centre expositiu referent a aquest patrimoni recuperat (Martinet i Montellà).</i></p>
INTERVENCIIONS SENSE RECUPERACIÓ DE PATRIMONI IMMOBLE		
ESPai TANCAT	6/	<p>-Recuperació de la vivència en el territori (a partir de fonts documentals textuales, gràfiques i orals).</p> <p>-Creació d'un centre d'interpretació (ubicació en edifici nou o no patrimonial).</p> <p>-Accés no lliure.</p> <p>-Espai tancat.</p>
	Exemples	<p><i>-CENTRE D'INTERPRETACIÓ "LES VEUS DEL FRONT": al voltant del paper de la premsa i la propaganda en la Batalla de l'Ebre (El Pinell de Brai)</i></p> <p><i>-CENTRE D'INTERPRETACIÓ "HOSPITAL DE SANG": al voltant de la sanitat i les actuacions d'atenció mèdica i evacuació de ferits en la Batalla de l'Ebre (Batea)</i></p>
	7/	<p>-Recuperació de la vivència en el territori (a partir de fonts documentals textuales, gràfiques i orals).</p> <p>-Creació d'un museu (ubicat en edifici nou o no patrimonial)</p> <p>-Accés no lliure.</p> <p>-Espai tancat.</p>
	Exemples	<p><i>-MUSEU MEMORIAL DE L'EXILI (MUJME): memòria i reflexió crítica de l'exili republicà del 39 i context en la Guerra Civil i la Segona Guerra Mundial (La Jonquera).</i></p>
ESPai TANCAT-OBERT	8/	<p>-Combinació de les diverses intervencions anteriors integrades en xarxa temàtica monogràfica i territorial.</p>
	Exemples	<p><i>-CONSORCI MEMORIAL DELS ESPAIS DE LA BATALLA DE L'EBRE (COMEBE): recuperació de patrimoni in situ, creació de centres d'interpretació, senyalització d'espai i itineraris, ... centrat en la Batalla de l'Ebre (comarques de la Terra Alta i la Ribera d'Ebre).</i></p>

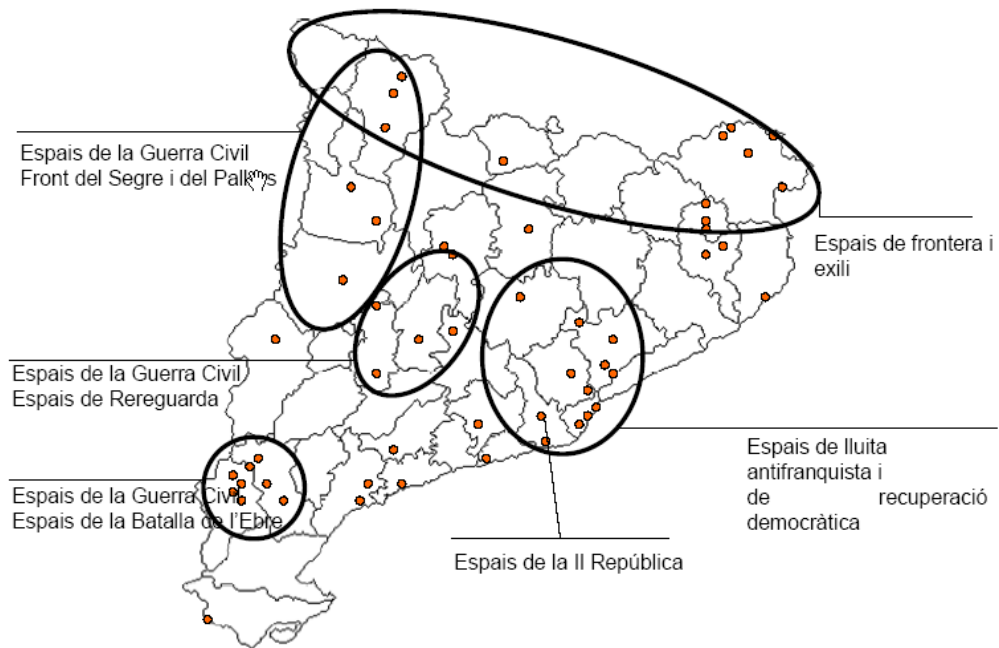
6.3 ELS *ESPais DE MEMÒRIA*

Dades il·lustratives dels projectes inclosos en els *Espais de Memòria*⁵⁴ del Memorial Democràtic que permeten complementar els comentaris exposats en la primera part del treball.

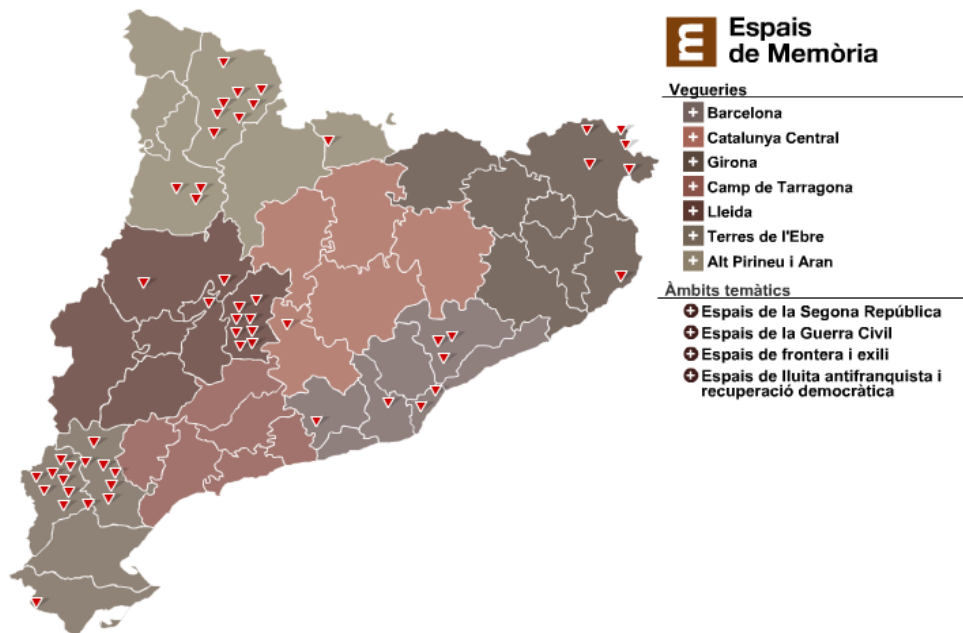
<i>Etapa Cronològica</i>	<i>Àmbit temàtic</i>
II REPÚBLICA	-Fets històrics -Documentació -Educació
GUERRA CIVIL	-Rereguarda -Batalla de l'Ebre -Front del Segre -Front del Pallars -Intervenció internacional -Dol -Aviació republicana (<i>en proposta</i>) -Defensa de costes (<i>en proposta</i>)
FRONTERA I EXILI	-Exili republicà del 1939 -Camins d'evasió de la 2a Guerra Mundial -Fortificació franquista: Línia dels Pirineus
LLUITA ANTIFRANQUISTA I RECUPERACIÓ DEMOCRÀTICA	-Repressió franquista -Resistència armada -Moviments socials

-Taula 1. Estructuració realitzada pels *Espais de Memòria*.-

⁵⁴ Les dades de la taula i els 2 mapes s'han extret de: DEPT.D'INTERIOR..., 2008.

-Mapa 1. Esquema de l'organització dels *Espais de Memòria* en 5 grans territoris de memòria.-

-Mapa 2. Projectes realitzats inclosos als *Espais de Memòria*.-

6.4 LES DADES DE L'ENQUESTA ALS VISITANTS

MODEL D'ENQUESTA

1.	Dades personals		
	☐ Dona ☐ Home	Edat: ...	Nacionalitat: Població de residència:.....
2.	Per què ha fet aquesta visita?		
	☐ Perquè tenia curiositat ☐ Perquè m'interessa aquest moment històric ☐ Perquè em queda a prop de casa ☐ Perquè en tinc records familiars Altres:		
3.	Com s'ha assabentat d'aquesta visita?		
	☐ M'ho ha recomanat algú ☐ He vist publicitat de la visita ☐ He cercat jo l'activitat per interès propi ☐ A través d'una associació ☐ A través de la web Altres:		
4.	Havia ja visitat algun altre refugi antiaeri, camp d'aviació, centre d'interpretació o museu relacionat amb el conflicte de la Guerra Civil?		☐ Sí ☐ No
	On? ☐ A la comarca ☐ A Catalunya ☐ A Espanya ☐ A l'estranger	Quan? ☐ Fa menys de 6 mesos ☐ Fa menys d'1 any ☐ Fa menys de 2 anys ☐ Altres	
	Nom del centre / Població.....		
5.	Valora positivament el fet de recuperar, conservar i fer visitables els refugis antiaeris i altres espais de la Guerra Civil?		
	☐ Sí, molt ☐ Sí, bastant ☐ No gaire ☐ No, gens Perquè?.....		
6.	Què modificaria d'aquesta visita?		
		
7.	Altres observacions i opinions personals		
		
8.	Valori la visita		
	No m'ha agradat gens ←—————→ M'ha agradat molt 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10		

CONTEXT DE L'ENQUESTA

POBLACIÓ: GRANOLLERS (aprox. 60.500 hab. (2008))

TIPUS DE COMUNICACIÓ: Itinerari guiat "Granollers. La ciutat bombardejada" que inclou la visita guiada al refugi de la plaça Maluquer i Salvador. Diumenge 13 de setembre de 2009, a les 12:00 h.

NOMBRE VISITANTS ENQUESTATS: 27.

POBLACIÓ: LA GARRIGA (aprox. 15.000 hab. (2008))

TIPUS DE COMUNICACIÓ: Visita guiada al refugi antiaeri de l'estació de la Garriga. Diumenge 10 d'octubre de 2009, de 10:00 a 14:00 h (visites a les hores en punt) i visita concertada per a grup el 22 de novembre de 2009.

NOMBRE VISITANTS ENQUESTATS: 20.

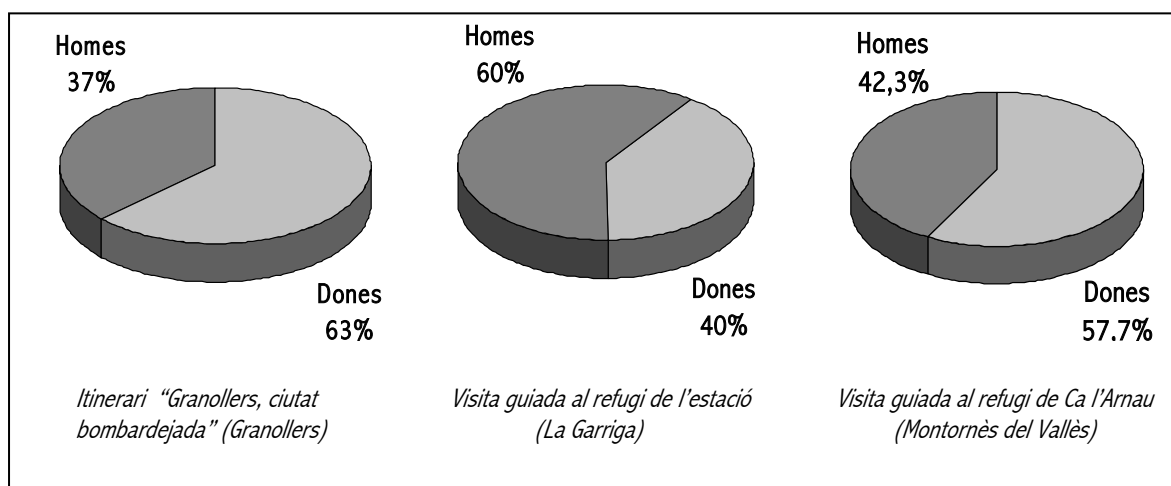
POBLACIÓ: MONTORNÈS DEL VALLÈS (aprox. 15.100 hab. (2008))

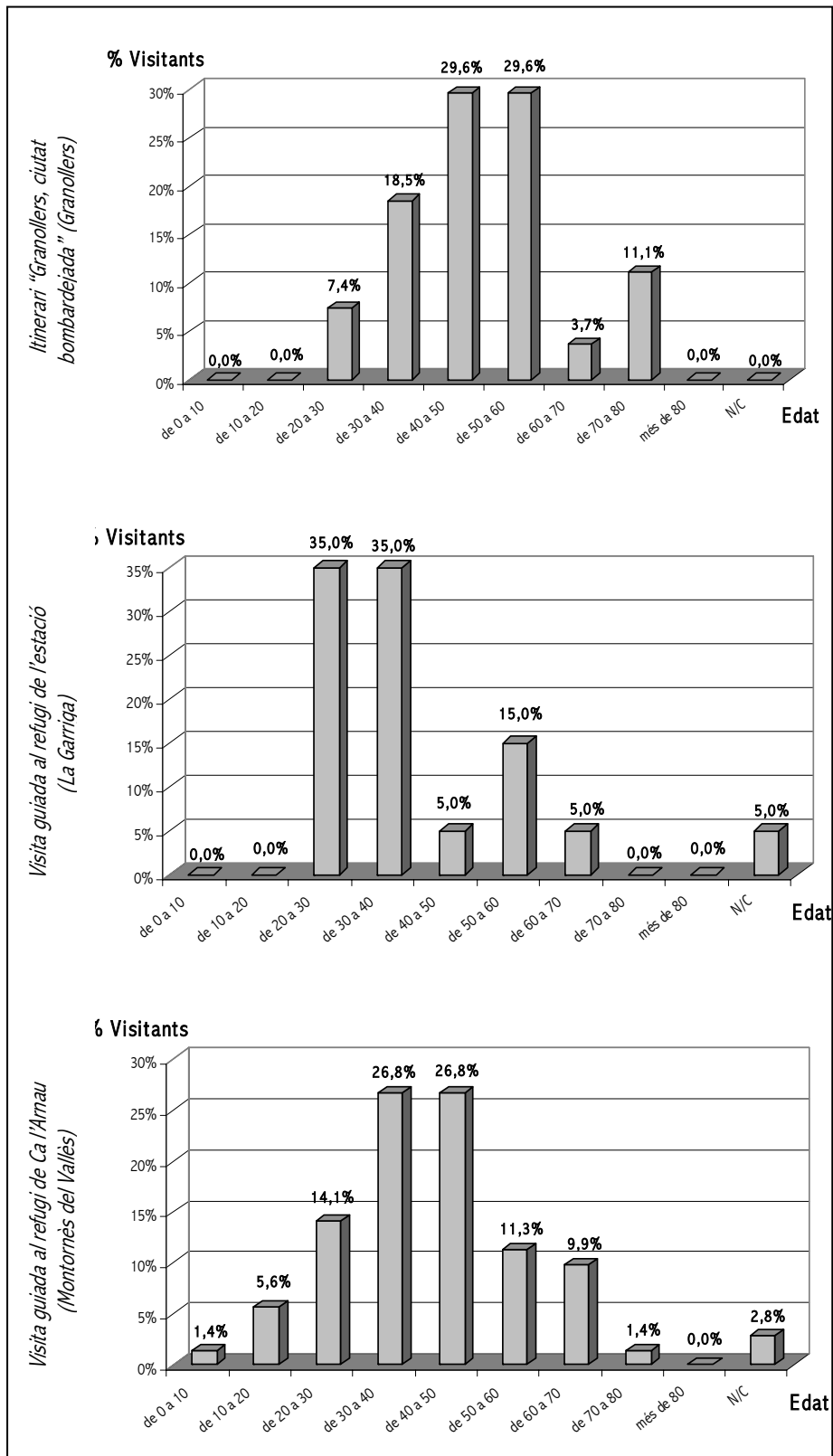
TIPUS DE COMUNICACIÓ: Visita guiada al refugi antiaeri de Ca l'Arnau de Montornès del Vallès en motiu de les Jornades Europees del Patrimoni 2009. Dissabte 26 de setembre de 18 a 21h, i diumenge 27 de setembre de 10 a 14 h.

NOMBRE DE VISITANTS ENQUESTATS: 71.

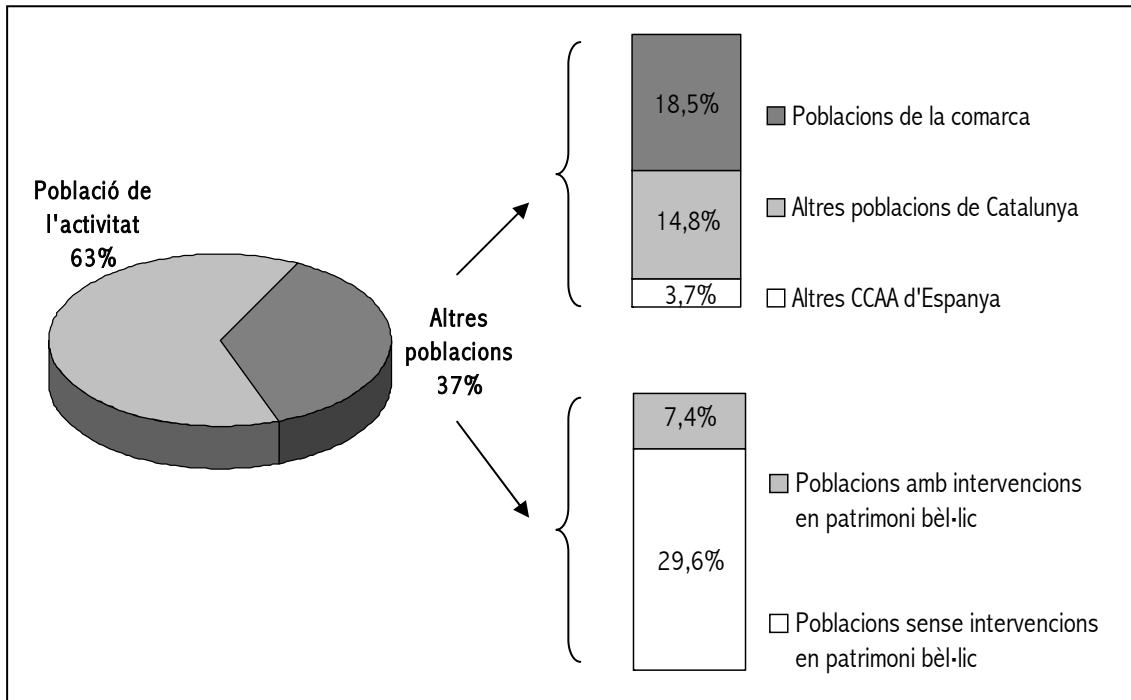
GRÀFICS DE DADES

QÜESTIÓ 1 – Dades personals

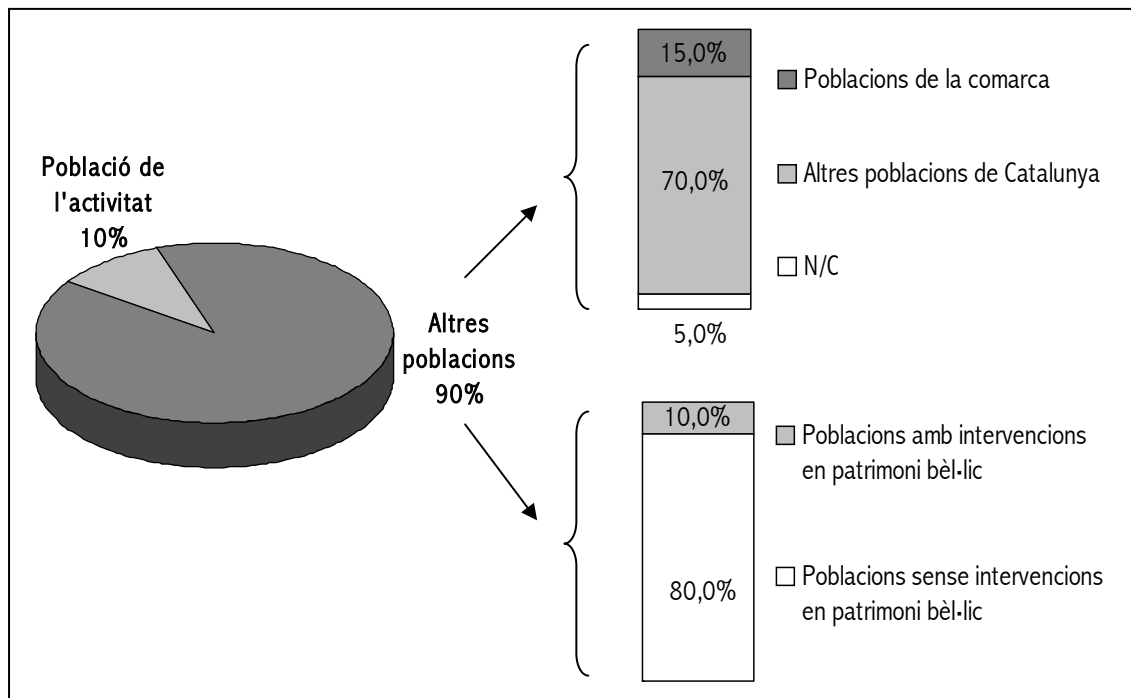

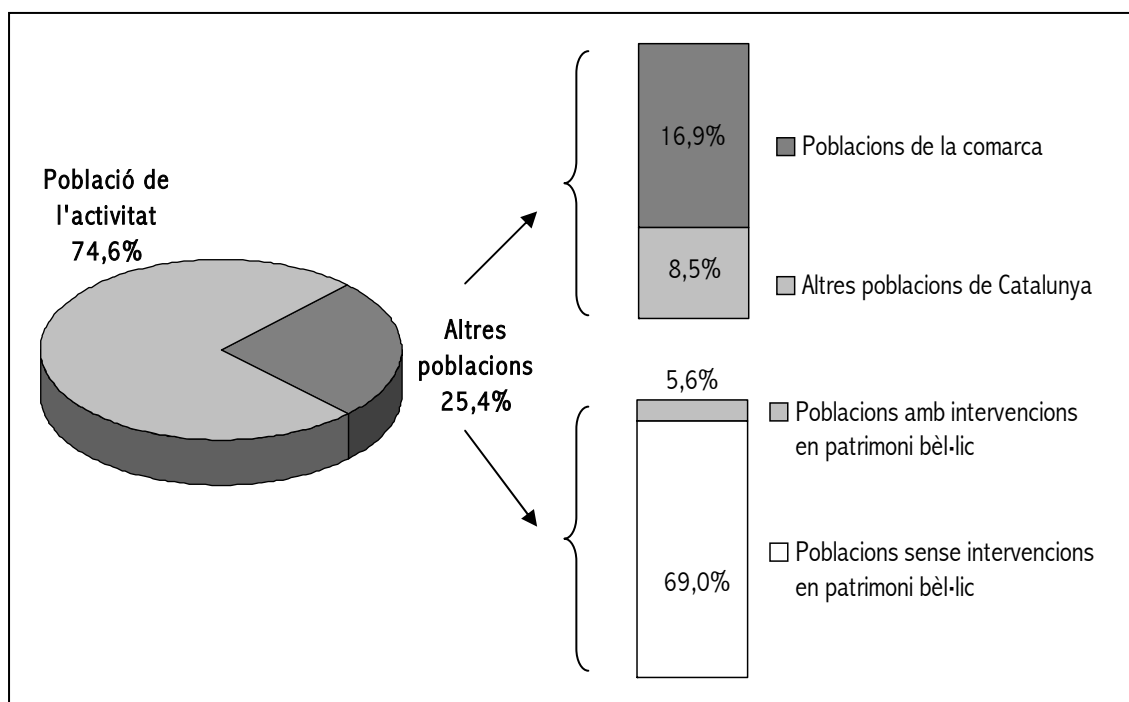
Itinerari "Granollers, ciutat bombardejada" (Granollers)

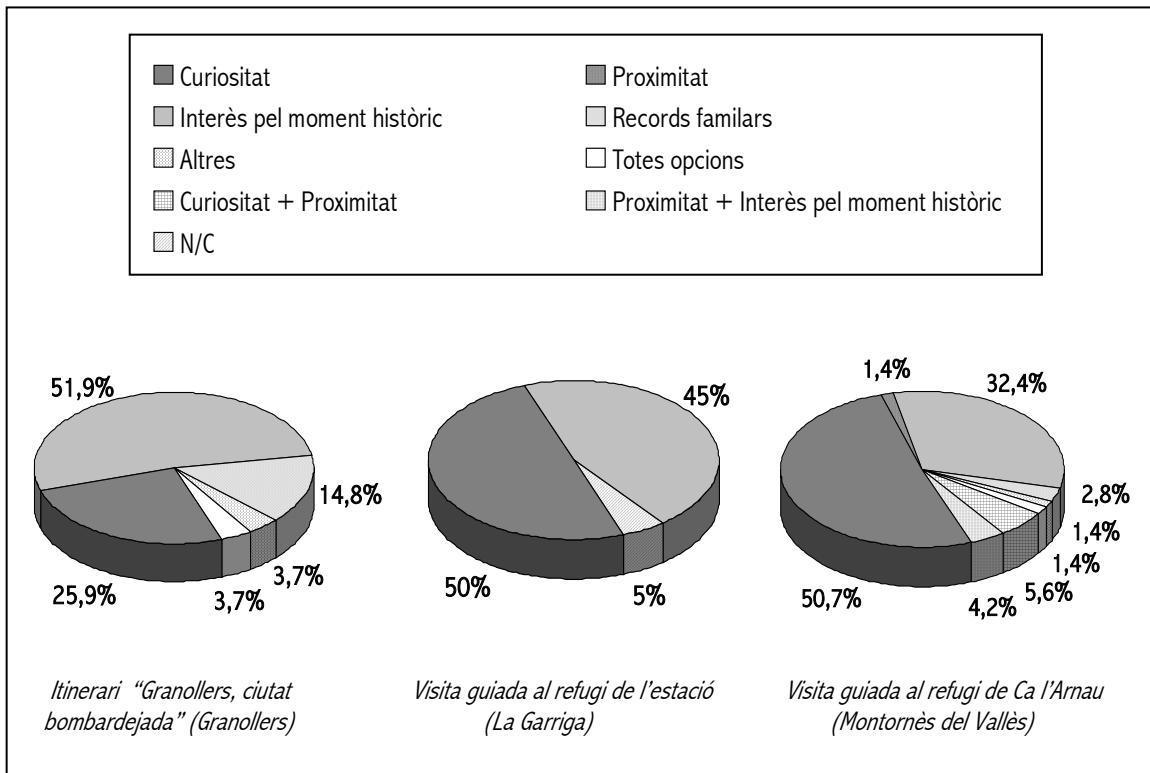
Visita guiada al refugi de l'estació (La Garriga)

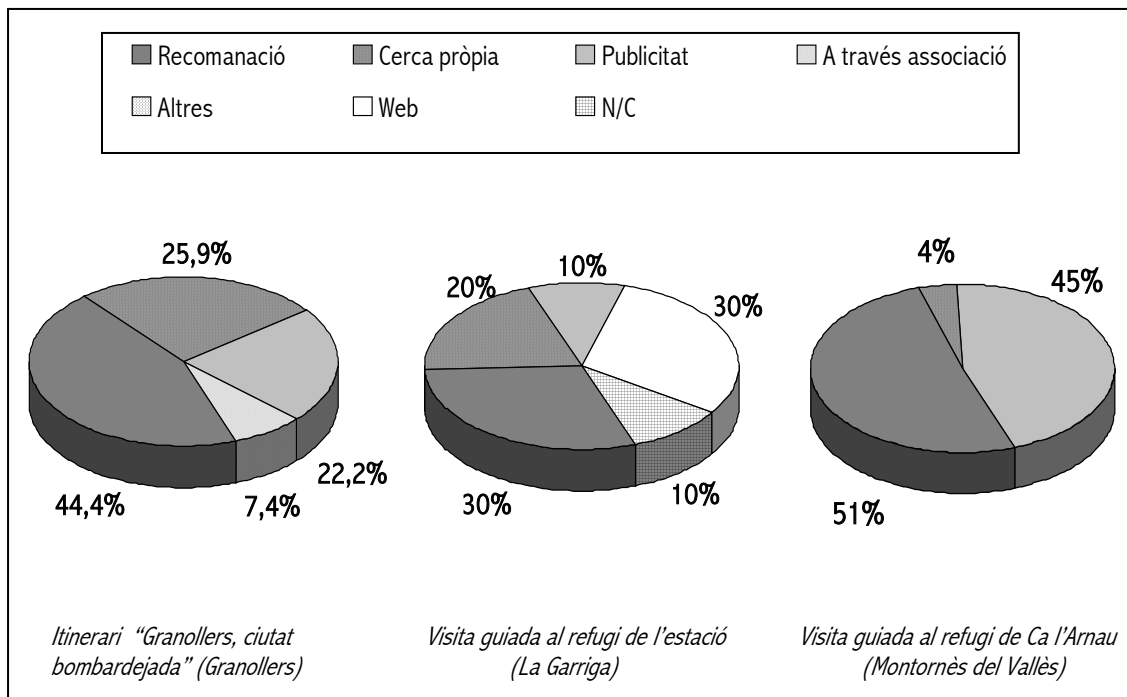
Visita guiada al refugi de Ca l'Arnau (Montornès del Vallès)

QÜESTIÓ 2- Perquè ha fet aquesta visita?

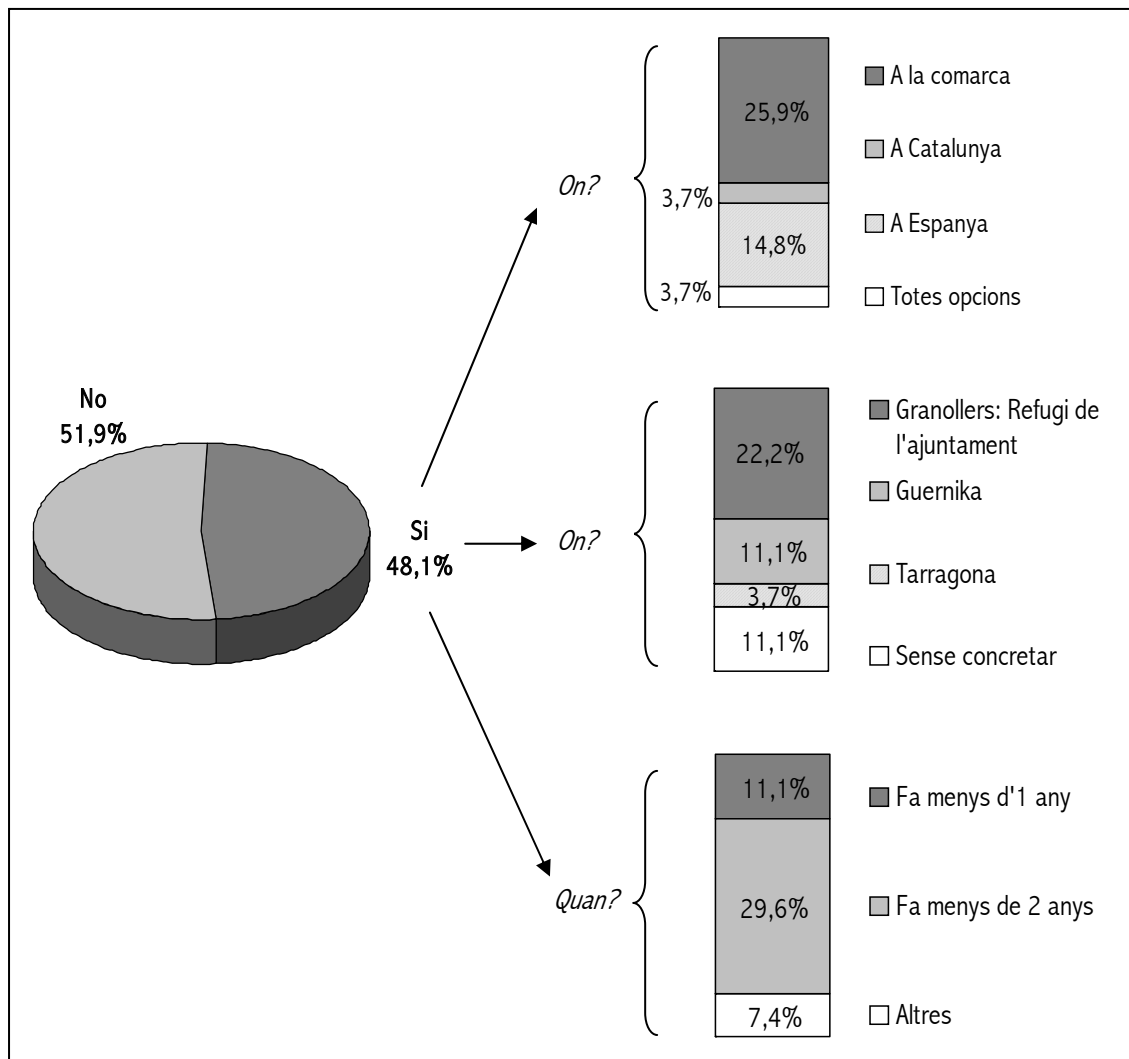

QÜESTIÓ 3- Com s'ha assabentat d'aquesta visita?

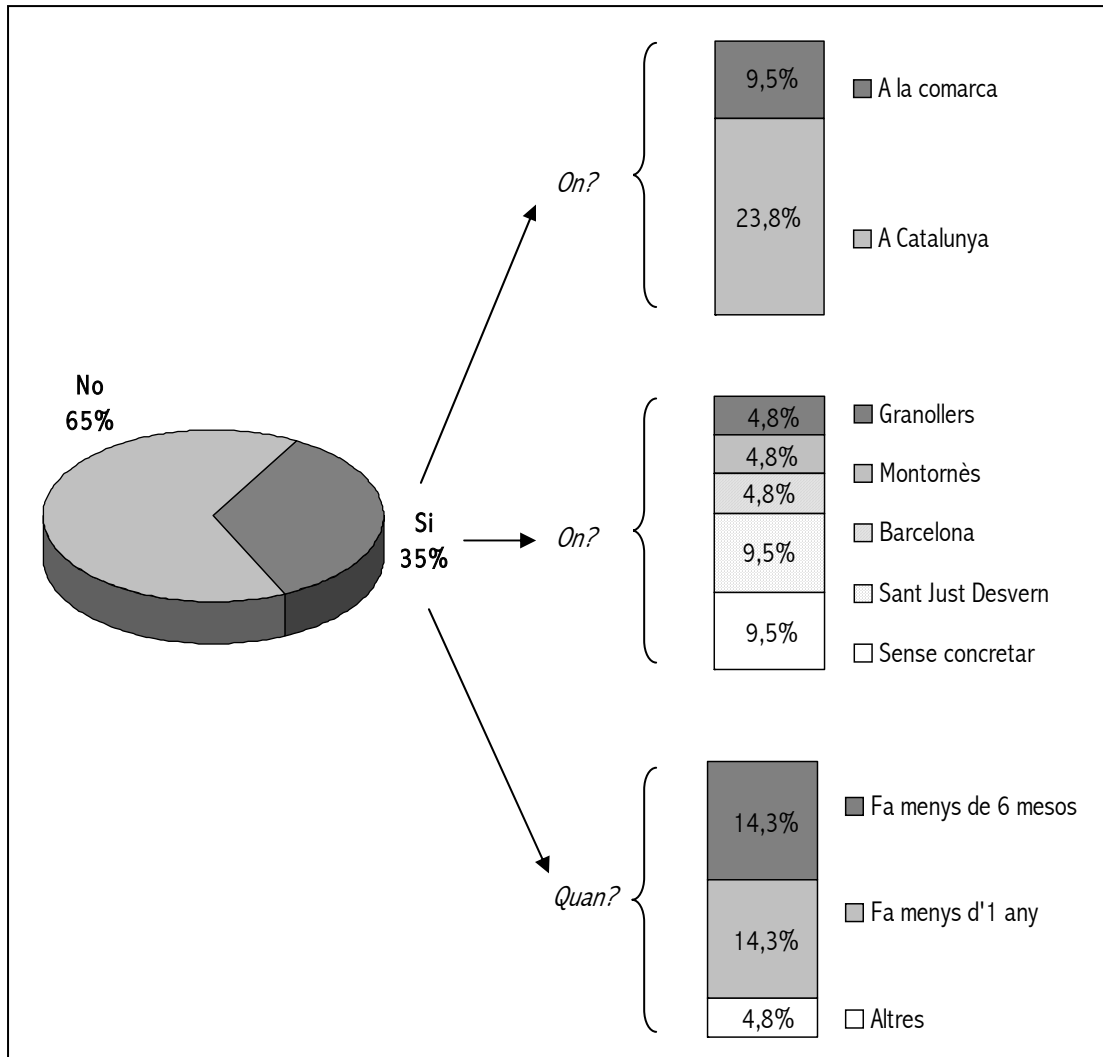

QÜESTIÓ 4- Havia ja visitat algun altre refugi antiaeri, camp d'aviació, centre d'interpretació o museu relacionat amb el conflicte de la Guerra Civil?

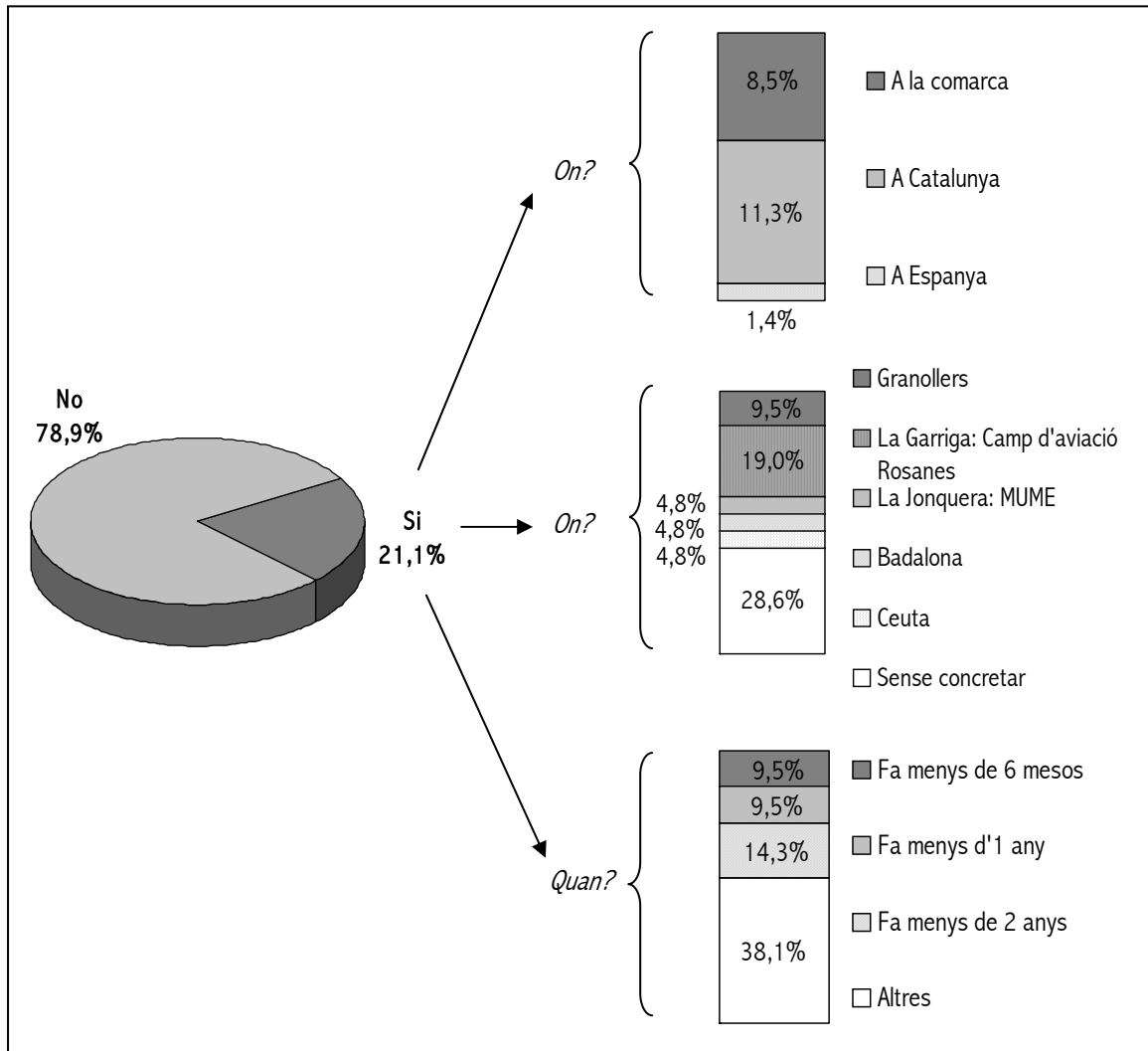
Itinerari "Granollers, ciutat bombardejada" (Granollers)

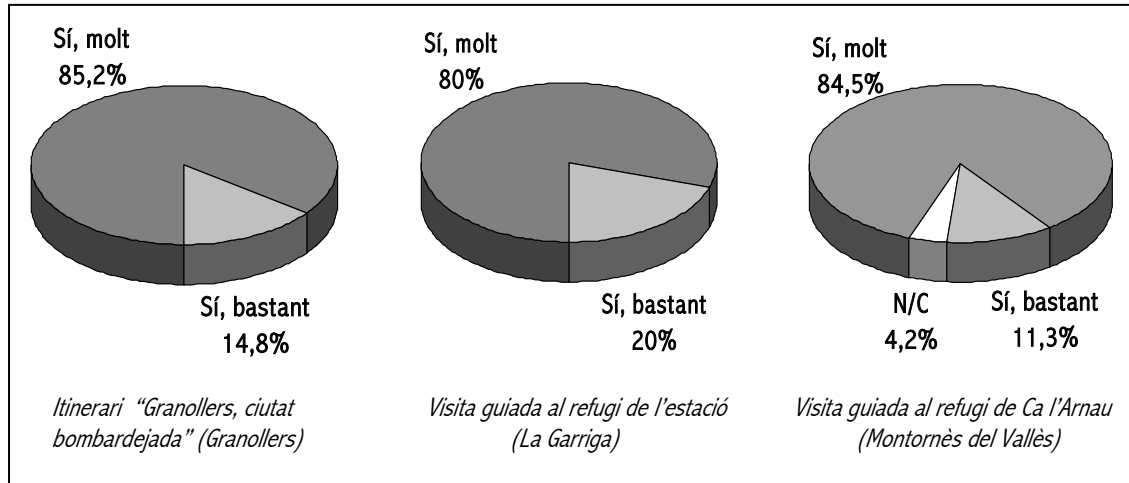
Visita guiada al refugi de l'estació (La Garriga)

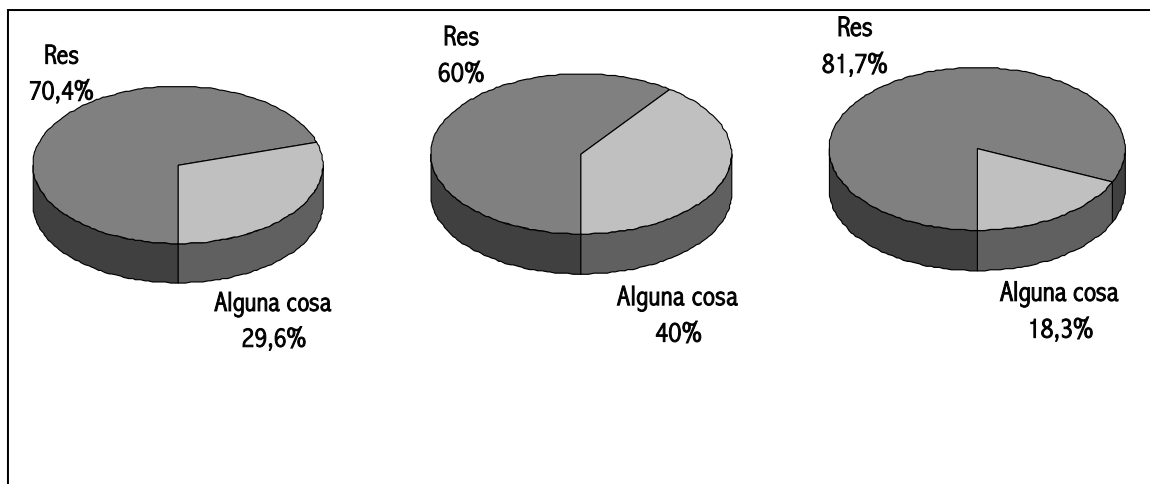
Visita guiada al refugi de Ca l'Arnau (Montornès del Vallès)

QÜESTIÓ 5- Valora positivament el fet de recuperar, conservar i fer visitables els refugis antiaeris de la Guerra Civil?

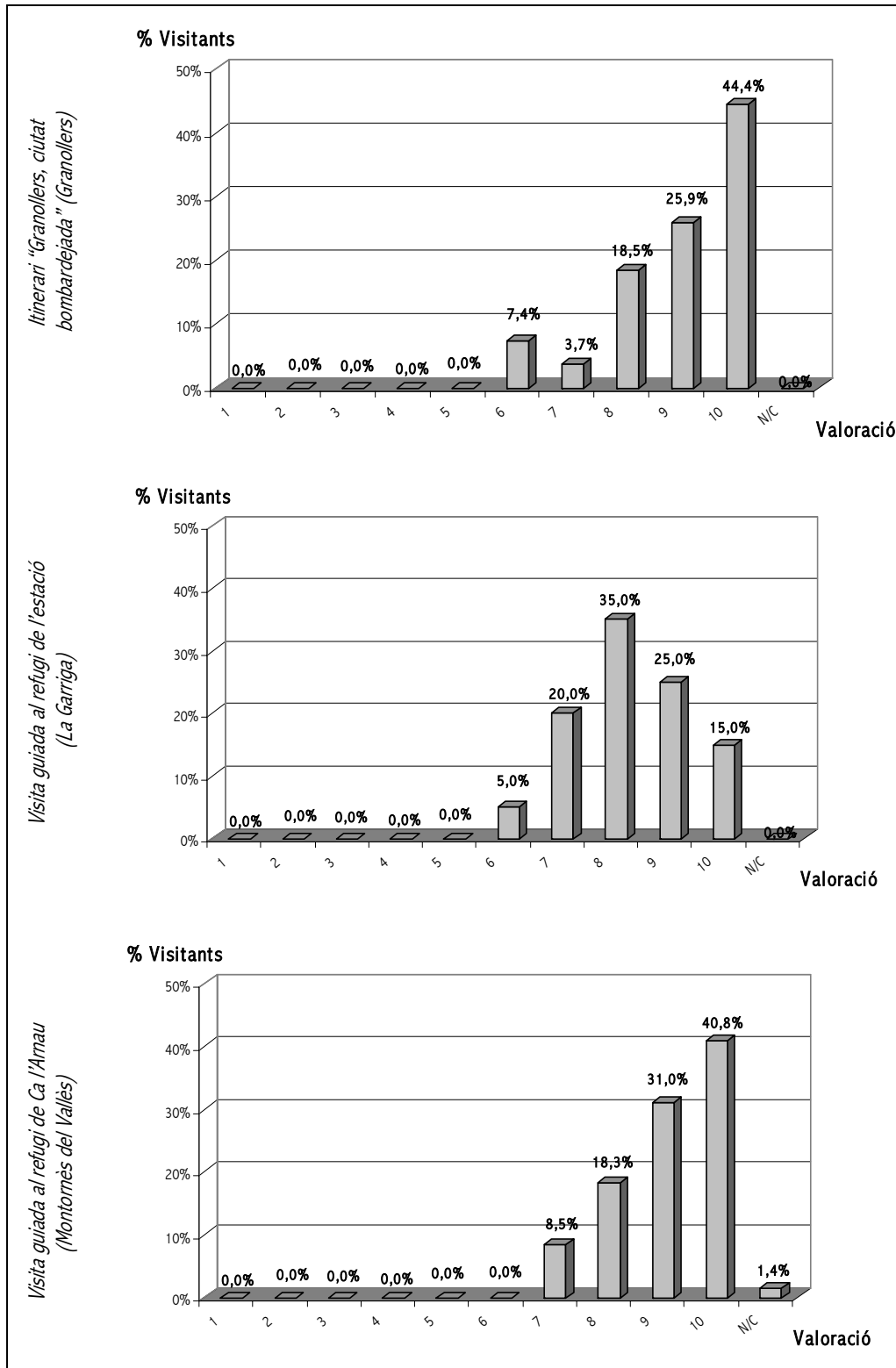

QÜESTIÓ 6- Què modificaria d'aquesta visita?

Els comentaris de les preguntes 6 i 7 han estat citats ja en el capítol 3.6 *Observació del visitant i les visites*.

QÜESTIÓ 8 – Valori la visita. Del 0 (no m'ha agradat gens) al 10 (m'ha agradat molt).

• Vilanova del Vallès, gener 2010 •